

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

INDIANA UNIVERSITY
LIBRARIES
BLOOMINGTON

PG 1387
.A2 577
v. 2

СРПСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

КЊИГА II

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1911

О ДИЈАЛЕКАТОМ МАТЕРИЈАЛУ О. БРОХА

у књизи¹: Die Dialekte des südlichsten Serbiens.

У својој књизи, *Дијалекти ист. и јужне Србије*, стр. XC—CV, изнео сам општу карактеристику овога дѣла. Овде хоћу да изнесем и критички проценим дијалектолошки материјал који је у њему саопштен. То ће бити корисно са две стране: видеће се шта нам је оно ново пружило, и у чему се наша, моја и Брохова, опажања разилазе, а у чему се слажу. Сем тога, овде ће ми се дати прилика да се још једном вратим на нека питања, о којима сам говорио и у споменутој књизи својој, а тако исто и да истакнем она питања на која треба потоњи испитивачи ових говора да обрате нарочиту пажњу. Јер иако је несумњиво да је у споменутих делима о њима скупљено доста материјала, ипак су остале неке стране њихова живота нејасне.

І. Фонетика.

А. Гласови и гласовне групе.

Само за вокале *i* (и) и *u* (у) Брох тврди (стр. 15) да се могу каткада и уско изговарати, дакле, са оним начином артикулације који сам ја претпоставио и за остале вокале у нарочитим случајевима, и то, особито, у ти-

---

¹ Schriften der Balkankommission. Linguistische Abtheilung III. Wien 1903. [Са једном дијалектолошком картом. 4^о. 342 ступца].

мочко-лужничком говору. За а Брох изреком тврди да га фонетски не може одредити (стр. 16). Међутим у текстовима Броховим има примера споменутог изговора и за њ и за остале вокале, које Брох покушава да објасни на други начин. На стр. 132 он вели да су врло ретки случајеви у којима наглашено а прелази у њ. Зато он мисли да је *њново*,¹ које спомиње у тексту из *Лукова* на стр. 134, можда, индивидуална црта једног човека, или да је донесено из источнијих крајева (132). Тако и *иотњем* Пир.² он сматра као донесено са стране (стр. 281). О примерима *окъл* Пир. (стр. 296) = *окъл*³ и *сьлте* Крф. (стр. 213), које представља, истина, турску реч, он не говори ништа; а ти примери такође иду овамо. За *мѣзга* Леск. (189) м. *мѣзга* „Baumsaft“ он вели „auffallend ist das њ“. Посредним ступњем за ово прелажење вокала а, е и о у њ и јесте, по мом мишљењу, уски изговор вокални, којег има, као што сам у ДИЈС. 13 изнео, у тимочко-лужничком говору више него у другим говорима. Само је несумњиво да такви примери уопште нису многобројни.

Ја ћу овде, на једном месту, прегледати све оно што је Брох изнео на различним местима своје књиге о нијансама полувокала њ и о ситнијим изменама осталих самогласника. Али пре него што пређем на саму ствар, морам се задржати на неким моментима који су овде од особита значаја. Кад говори о полугласницима и променама које стоје са њима у вези, Брох покушава

¹ Полугласник који Брох бележи знаком њ ја увек транскрибујем знаком њ. Све остале гласове ја, наводећи их, тачно транскрибујем.

² Ја ћу места, која спомиње Брох, скраћено наводити: Лук. — Луково, Пир. — Пирот; Вр. — Врање; Крф — Крива феја; Ђур. — Ђурлина; Н. — Ниш; Леск. — Лесковац; Зап. — Запање; Влас. — Власотинце(ци); В. бов. — Велико боџинце; Г. вл. — Горњо власе; Д. д. — Долњи душњак; Кал. — Калча (пиротска); Ц. ј. — Црвена јабука; В. п. — Бела паланка.

³ Овај се пример, уосталом, може и другачије тумачити, в. у морфологији.

да објасни све многобројне измене код њих само са једне тачке гледиште, у сваком случају, и сувише недовољне да може њоме све да се објасни. И прелазак полугласника у пуне вокале и њихово различно вокалско модификовање — све то он објашњава као последице утицаја околних гласова и мењања гласовне природе полугласничке. Међутим за то нема довољно разлога ни у природи околних вокала ни самих полугласника. Јер, ако се и може развитак тонске боје полугласничке у правцу различних вокала објашњавати утицајем околних сугласника, то никако не може вредити за саму *већу* или *мању полугласност* ових гласова. Најпрецизније о тим појавима говори Брох у почетку своје књиге. »Ако је претходни консонант *к* (на пр. *рекл* према *дн*), *џ* се образује мало дубље («weiter nach hinten») и приближује се каткада прилично звуку *а*« (стр 17); исп. и стр. 244. Затим о томе појаву говори особито у одељку о Кривој феји и наводи као примере *свѣкар*, *мѣкар* (стр. 208). Тако је, готово исто, и са лабијалима. И код њих се артикулација полугласничка образује дубље у устима и ниже, и тако долази полугласник у сферу средње (по висини) артикулације језика, која одговара гласовима *а* и *о*. »Ако се заокругле још уснице при такој језиковој артикулацији — *а* то може лако да се по навици понавља — онда се јавља *о*« (ibid.). Ово се особито често, вели он, дешава у пиротском говору, на пр. *овѣс*, *могла* (ibid. и стр. 286—287); а ако изостане поменута артикулација усана, онда се звук или приближава вокалу *а* или се са њиме и потпуно поклапа. Тако он објашњава облике *тѣиал*, *дѣбар* поред *тѣиѣл*, *дѣбѣр* и сл., ако је само поуздано, додаје он, да нису унесени са стране (стр. 208); јер, продужава он даље, и у оним случајевима када полугласници не стоје иза поменутих лабијала они прелазе у *а*, на пр. *вѣдар*, *вѣдѣр* Крф. (стр. 209).

Овде се мешају две ствари: полугласност ових гласова и њихова вокалска боја. На основу овога објашњења изгледало би као да нека врста полугласничка лакше прелази у пуне вокале него друга; изгледало би као да *ъ* реда *а* лакше прелази у *а*, полугл. реда *о* лакше у *о* него полугласници других редова. Међутим то је нетачно, јер има подједнако полугласника свих вокалних боја без прелажења у пуне вокале. Вокалска боја нормалнога полугласника ових дијалеката уопште такође је неодређено изнесена код Броха. Он га пореди са изговором московског *ы*, али га не идентификује са њим. Он за њ вели да је гутуралан, отворен звук и да је његов нормалан изговор после звука *д* и сл. (стр. 14—17). На који од вокала он у том случају наличи — то нам Брох не вели (исп. и стр. 287), јер се то не би слагало, кад би рекао да је он у тим случајевима реда *а*, са његовом теоријом о прелазу тога звука у *а*. По артикулацији језика он сматра да је тај звук висок и да представља кратко немачко *у* (у Hund! без карактеристичног отвора усана који тај звук прати. Сем тога Брох вели да тај звук може примати нијансе свих вокала и у њих чак и прелазити. То значи да Брох у томе приближавању полугласника по вокалној боји различним вокалима и види почетак прелаза у те вокале. Зато он и вели, по свој прилици, да после *к* полугласник може да пређе у вокал *а*, ма да само *к* нема никаквих особина да учини да Брохов полугласник постане налик на *а*; тако исто лабијали, који својом артикулацијом на уснама могу заиста учинити да полугласник добије нијансу звука *о* или *у*, чине, по њему, да се добије пуно *о* или *у*.

Из овога је јасно да Брох не види да су *полугласност* полугласника и њихова *вокалска боја* две саввим различне ствари. Полугласник *мора* по своме гласном моменту бити налик на један вокал, јер се глас

који из ждрела долази модификује у устима. И према томе сасвим је свеједно за полугласничку природу његову, хоће ли он бити налик на *o*, *e*, *y*, или *a*. Јер прелаз његов у пуне вокале зависи од тога, да ли ће се *моментаност* његова образовања у ждрелу заменити правилним треперењем гласних жица, потребним за изговор пуних вокала. А за тај прелаз *полугласности* у *вокалност* ма које врсте нема значаја артикулација полугласничка у устима, већ једино образовање његове звучности у ждрелу, које је изван домаћаја онога што се врши у устима. Према томе када у полугласника има услова да пређе у вокале (т.ј. да изгубе своју полугласност) — онда они прелазе у оне вокале којих се нијанса у њих у том случају затекла (исп. код мене 44—45). Отуда и долази да се полугласници ових дијалеката са различним вокалним нијансама у извесним приликама подједнако чувају, а у другим се опет приликама подједнако замењују пуним вокалима (исп. ниже).

Али у Броховој карактеристици реченог звука има један моменат који је тачан, а то је артикулација задњег дела језика. Њоме се може допунити карактеристика овога звука, коју сам дао у ДИЈС. 42—45. То је — да се задњи део језика повлачи, при његовом образовању, према задњем зиду ждрела и, свакако, мало издиже, али, у сваком случају, не толико да га по месту артикулације можемо назвати, као што Брох чини, високим. Јер он назива а гутуралним средњим, а тај звук гутуралним високим (стр. 15).

Међутим нешто, са чим се ја код Броха не могу сложити — то је, што он полугласник назива *широким* као и друге наше вокале. Он се, по мом мишљењу, баш тиме од њих и одликује што је са уском, напрегнутом артикулацијом. И ако га већ треба одређивати

према Сиверсовој (*Grundzüge der Phonetik*, 5 изд., стр. 103) таблици вокала, ја бих га пре испоредио са а¹ (као у енглеск. *but*), само бих додао да је он увек и звук моментан. Од те моментаности и повлачења језика и зависи онај тупи звук који прати полугласник у овом говору, ма којег реда он био. На тај се начин узрок прелазу њ у а и о може објаснити једино мењањем *природе* тога гласа у неким случајевима.

Већина наведених примера може се објаснити једино местом које заузима полугласник: он је, готово увек, у горњим примерима неакцентован, а у таком положају, по општим особинама ових дијалеката, сви се вокали изговарају са *пасивнијом* артикулацијом. Код полугласника то подстиче мењање начина артикулације у ждрелу и даје могућности за образовање полугласника са мањом полугласношћу или ствара и цуне вокале (в. код мене I. с.)

Уосталом и сам је Брох констатовао разлике у полугласности код полувокала. Истина, он је не одређује у појединим случајевима у засебним речима, али примећује да је изговор у источнијим крајевима према бугарској граници са већом полугласношћу, да се тај изговор у колико је који крај западнији приближује више пуном вокалу а (стр. 17—18, исп. 155) или је, како бисмо ми рекли, са мањом полугласношћу. То је тачно, али је непотпуно. На другим местима ове књиге ипак се види као да и Брох чини разлику у изговору полугласника у наглашеним и ненаглашеним слоговима и као да и сам признаје, што је код мене основа полугласничке природе ових говора, да је полугласност већа и да се боље чува, када је полугласник наглашен. За изговор полугласника у Лесковцу он вели »да се могао под акцентом увек без тешкоће констатовати; међутим, када је ненаглашен, било га је тешко разликовати од а« (стр. 156, исп. и 199). За *осамдесет* Лук. (стр. 136) он вели (у 23 нап. одоздо): »Можда би пре требало

осъм- написати; изговор није био јасан“; поред *сѣдъм* Крф. (стр. 213) ставља у загради *сѣдам*; тако му исто није јасно, да ли да пише *сѣдом* или *сѣдъм*, *бсом* или *осъм* у Пироту (стр. 303). Још су у овоме правцу најинтересантнији примери из Криве Феје у којима се јавља прелаз њ у а (стр. 209—210). Све примере, који овамо долазе можемо овако груписати: а) за случајеве где њ прелази редовно у а а наводи се под акцентом — нема ни једног примера; б) за случајеве где њ прелази у а, а неакцентовано је — 15 примера; в) поред њ јавља се и а, када је оно наглашено, — свега 5 примера; г) њ под акцентом — остаје само тако у 35 прим.; д) њ ненаглашено — остаје тако у 23 прим. Ако будемо имали на уму да сви случајеви под в) могу стајати и без реченичног акцената (*къд*, *съв*, *рекъл* има и *рѣкъл*, и то је старији акценат, испор. ДИЈС. 587), онда остају само случајеви са прелазом њ у а где се тај вокал налази за или пред акцентом. Тим примерима можемо додати и оне у којима, по Броховом тврђењу (сем једнога *овѣс*), њ прелази у а после к и у о после лабијала. Овамо долазе и још неки други примери (исп. ниже) које Брох такође друкчије тумачи. Према свему овоме види се да се и Броховим материјалом потврђује оно што сам изнео о метеријалу, који сам сѣм покупио, а то је: да је полугласник под акцентом са већом полугласношћу, а без акцента — са мањом.

Код Броха се види неки непаралелизам у утицају сугласника на вокале: док код полугласника говори готово једино о утицају лабијалних сугласника (да оставимо сада на страну однос полугласника са већом и мањом полугласношћу), дотле опет код других вокала, и то не свих, говори једино о утицају на њих непчаних сугласника (стр. 17, 20—23.). Истина, он каже (стр. 16—17) да је полугласник у изговору зависан од околних сугласника, али одмах на истом месту додаје да

такве измене немају већег значаја за ове дијалекте, сем утицаја лабијалних сугласника, и да су оне сасма природне. Додуше, са овим се не слаже потпуно оно што Брох говори о нијансама полугласника у *Заплању* и *Пироту*. »У севернијем сам Заплању опазио да полугласник има различне нијансе; оне зависе, по свој прилици, од околних гласова, али како — то ја нисам могао одредити.... У *зълвá* (sic) се артикулација тако образује, да је њен резултат пре налик на *ǎ* него на *а*. У *нѣѣс* (*ноштѣ-сѣ*) се полугласник приближавао отвореном *е*« (стр. 244). Развитак нијанса у пиротском је дијалекту јачи него у другим крајевима (стр. 287); после *т*, *ѿ* оне су налик на *е* (ibid.). Па ипак и поред тога што се и за полугласник могу, и на основу признања самога Броха, констатовати нијансе у правцу различних вокала *е*, Брох опет мисли да у свима случајевима гдегод се место полугласника находи *е*, ма се и прилике, под којим се оно јавља, и потпуно подударале са оним у којима се јавља оваква нијанса код полугласника, имамо облике донесене из Бугарске или са југа: *жежѣк* Крф. (стр. 209), *малѣчек* Крф. (ibid.), *чѣшељ* Крф. (ibid.), *велѣгден* Пир. (стр. 281), *ѿтец* Пир. (ibid.), *стѣбло* Крф. (стр. 209), *вѣтел* Крф. (ibid.), *сврдѣл* Крф. (ibid.). Сасвим је овде споредно, да ли је горе Брох тачно одредио да се нијансе полувокала јављају после непчаних сугласника и дентала, главно је да се и *е* место њега јавља под тим истим приликама. И исто онако као што за те нијансе Брох нигде не тврди да су се развиле под туђим утицајем (исп. и ниже), нема разлога тврдити то ни за пуне вокале (*е*) место њих, јер однос полувокала према пуном вокалу (*ѣ*^а — *а*, *ѣ*^о — *о*) не сматра ни Брох да се развио под страним утицајем, само што га он нетачно, као што смо видели, објашњава. Према томе, главно је било одредити, да ли су у полугласника у извесним случа-

јевима, а, особито, после непчаних сугласника, јавља нијанса реда *e*; а када је то утврђено, онда исто онако као што полугласници реда *a* и *o* прелазе у извесним положајима у пуне вокале *a* и *o* — прелази и полугласник реда *e* у пуно *e*.

Да није тачно констатовање да има непаралелизма у утицају лабијалних консоната на полугласнике и друге вокале, како би то изгледало на основу тога што Брох не спомиње тај појав кад говори о нијансама вокала *a* и других пуних вокала (стр. 20 и д.), види се из примера које на различним местима своје књиге Брох спомиње. Они најбоље показују тачност тврђења изнесеног у ДИЈС. стр. 23 и д.: *ворала* Цр. трава (стр. 240) = *варала*, *кумовују* Крф. (стр. 211) = *кумавују*, *собајле* Лук. (стр. 133) = *сабајле*, *косџа* Лук. (стр. 132) = *квасџа* — *к(в)осџа*, исп. *квари* — *квори* (ДИЈС. стр. 25). Таквог је типа и прелаз *o* у *u*: *цудџер* (bis) Леск. (стр. 158). Овамо долазе и примери: *седом* Б. пал. (стр. 321) Запл. (стр. 254), *осом* Б. пал. (стр. 321) Запл. (254) Вр. (110), *седомнаес* Запл. (254), *осомнаес* Запл. (254), *седомдесџ* Пир. (293), *седомдесџ* Запл., *осомдесџ* Запл. (254), *цџот*¹ Пир. (296), јер у њима свима може место тога *o* и *a* стајати, а налазе се сви пред или за лабијалом.

Из овога се свега види да правило о утицају лабијала и непчаних сугласника, и према Брохову материјалу, вреди подједнако и за полувокале и друге самогласнике.

Сем тога, за утицај палаталних сугласника на вокал *a* Брох додаје једно ограничење, којег код вокала *u* нема, наиме: да је тај појав „überhaupt nur in unbetonten Silben notirt“ (22—23). Примери које Брох наводи

¹ Та је реч нетачно подељена у Брохову тексту: *иа цџот отрекл* (296) место *иа цџот рекл*. *Отрекл* овде никаквога смисла не би имало, а члан је сасвим на своме месту; а и облик би био *одрекл*. Ово нам је још доказ више да је овде заиста — от изговорено.

потпуно су тачни; само је питање колико то правило вреди уопште за мењање таквих вокала у споменутом положају. Истина, има примера у којима се *e* јавља и под акцентом: *земљѐн* Лук. (132), испор. код Броха *земљан* Леск. (156) у значењу „земаљски“; *огњѐн* Леск. (196, 156) исп. *огњен* Лук. (132); *сламњѐн* Леск. (156, 196); али у свима тим примерима стоји *e* које није постало од *a*, већ које је старо, исп. *воштен*. У примерима који су наведени у ДИЈС. 18 и д. за прелаз *a* у *e* није вршена разлика међу акцентованим и неакцентованим слоговима. Али ако прегледамо бројни однос међу примерима, видећемо да се поменути прелаз *a* у *ä* (*e*) врши врло често у ненаглашеним слоговима, *a* у наглашеним врло ретко, и да су многи наглашени слогови онакве природе као и поменути примери у Броха у којима се и под акцентом јавља *e*. То исто вреди и за измене под утицајем лабијалних сугласника, т. ј. да је велика већина тако измењених вокала у ненаглашеним слоговима (исп. горе примере на стр. 9). Ако прегледамо примере у ДИЈС. 25—30, наћи ћемо то исто. Да узмемо на пр. примере у којима се *a* находи иза *v* (стр. 25). Од 24 примера који се тамо наводе, *a* од којих су неки забележени по неколико пута, у 21 примеру имамо измену у ненаглашеном слогу, *a* свега 3 пута у наглашеном. Ако објаснимо прелаз затворенијих ненаглашених самогласника у отвореније пасивношћу њихова изговора у таквом положају, онда потпадање њихово под утицаје околних сугласника — можемо објаснити опет или њиховом пасивношћу или њиховом редуцираношћу. Тако би се могло помирити и развијање отвореније нијансе у ненаглашених вокала и добијање нове нијансе под утицајем околних сугласника. Само би се тада морала тачно обележити и мера пасивности говорних орућа при изговору ненаглашених вокала и степен њихове редуцираности у сваком засебном случају. Ето, откуда

је дошло да у споменутиим наглашеним слоговима Брoх бележи редовно *e*, а у ненаглашеним врло често *ä*.¹

За ово има и код других вокала, као што споменух, и код Брoха потврда. Он пише: *цијалѣк* Цр. трава (240), исп. код мене *цијелѣк* 68, 75 (неколико пута), *зајтин* Пир. (289), *чабан* Пир. (294), исп. на истом месту и нап. 46: „Das erste fällt auf“; да ли овамо долази и старије лесковачко, како вели Брoх, *лесѣца* Леск. (159) исп. *ibid.* нап. 19 — није сигурно, иако сам га и ја (ДИЈС. стр. 40) тако тумачио.²

Говорећи о полугласницима реда *e* (ДИЈС. стр. 68 и д.) ја сам истакао један моменат код њих за који ми се сада чини да није био од тако пресуднога значаја. Многе примере (о. с. 72 стр.) ја објашњавам утицајем акцената: полазећи са становишта (стр. 13 и даље) да акценат чини да отворенији вокали прелазе у затвореније и позивајући се на опште особине ових дијалеката да се у таквим приликама јавља ужа артикулација гласова, дошао сам до закључка да се под његовим утицајем, т. ј. када полугласник има на себи акценат, он мења: од *ѣ_a* постаје *ѣ_i*, *ѣ_i*.

Истина је да се то врши и под акцентом и да акценат чини да се вокали што прецизније, боље изговарају; али ипак ја сада, пошто сам наново прегледао све примере који овамо долазе, не налазим довољно потврда за овакво објашњење, и покушаћу да овде дам друго, за које ми се чини да је много тачније.

¹ Сем примера на стр. 23, да наведемо још и ове из Брoхове књиге *јѣрим* Вур. (268.), *јерѣм* Леск. (156) Сев. Зап. (242), *овченик* и *овчаник* (исп. *златих* и сл.) Пир. 294 „сварено и сољено овчије млеко,* *диње* (пом. с.) Вр. (103), *од мојега коње* Пир. (298), *кулини[ј]а* Крф. (215) — „auch *e*“; *по омије тојагу* Крф. (221.), *алачеш* (= *алѣкаш*) Пир. (290), *ручају* Крф. (214) исп. *ibid.* нап. 28: „Das *a* lautet nach *e* hin“; *вѣнчеју* Крф. (214), *вѣчеју* Крф. (214) исп. *ibid.* нап. 26: „Bei den Jüngeren auch *vřčaji*, mit einem nach *e* hin ausgesprochenen *a*“. Можда, иду овамо и примери где је *a* постало од *ѣ*: *чѣшель* Лук. (131), *чегѣш* (Пир. 289).

² Тај однос *лесѣца*: *лесѣца* могао је поникнути у дијалектима Србије где се мешају икавске и екавске форме код тих речи.

Ако прегледамо све примере које сам ја навео у својој књизи, моћи ћемо их овако груписати: а пред или за сугласницима: з, с, ж, ч, ц, (ћ, њ, њ, ј); б) пред или за сугласницима т и д.¹ Случајеви који би се противили томе — јесу ово: *једнѣз* (69), *лъко* (ibid.), *мъгле*, *премѣкне* и сл. (ibid.), *опѣнци* и сл. (ibid.), *орѣл* (70), *реѣл* (71), *могѣл*, *свѣѣр*, *тѣмѣн*. Од примера у којима такво ѣ прелази у е нема (исп. ДИЈС. 81—82) ни једнога који би се овоме противио.

Према овоме излази да сугласници предњега реда и сибиланти, исто тако као и палатални сугласници, чине да се артикулација звука ѣ^н помера у правцу звука ѣ^о. То је потпуно разумљиво, особито ако будемо имали на уму велику гипкост гласова овога дијалекте и њихову склоност да се управљају према сугласницима који их окружују. Што се тиче примера који од тога одступају, неки се од њих могу објаснити асимилацијом гласовима околних слогова, јер и асимилације вокала различних слогова у овом дијалекту, иако не у врло великим размерима², има, као што се може видети код мене у ДИЈС. 30 и д.; *једнѣз*, *мъгле*, *премѣкне*, *опѣнци*, *реѣл*, *свѣѣр* — имају у околним слоговима вокале е, и, који су могли утицати и на полугласник да постане њихова реда; само за *лъко*, *орѣл*, *могѣл* и *тѣмѣн* — то не вреди. За њих морамо претпоставити, а то можда вреди и за многе од горе наведених случајева, да су постали по аналогiji. Ја сам на 31—32 стр.

¹ Испор. Брохово тачно посматрање да се у Пироту ѣ изговара у правцу вокала е после т, д у извесним случајевима (стр. 287) и ове његове речи о полугласнику у северном Запаљу: „In *zlvá* ging die Bewegung in dieselbe Richtung, jedoch so, dass das Resultat eher einem „*ä*“ als einem „*a*“ ähnlich wurde. — In *nošъs* (nošъ-sъ) dagegen neigte *ъ* nach offenem *e* hin“ (стр. 244), испор. и горе.

² Тако се могу објаснити ови примери код Броха: *младенецесту* Вр. (102) м. и поред *млада*, *једениес* Лук. (136), ако претпоставимо као форму из које се оно развило *једнаес* или *једанаес*; али је и ѣ могао ту бити реда е због дентала: *једнаес*.

своје књиге изнео, какве су врсте сви ови појави: они се јављају у различном степену у различним, и чак каткада и истим, локалним говорима, али могу и сасвим изостати. Они су увек могућни, али нису никад неизоставни. То значи да артикулације, које су за њих потребне, пису увек подједнако активне или бар нису у истом степену активне. Зато се поред речених модификација основног њ^а, оно у истим случајевима где се јављају те модификације чува и као неизмењено њ^а. Отуда долази да у извесним случајевима можемо имати напоредо у овим говорима и њ^а и њ^о, па је сасвим природно што се каткада и у другим случајевима у којима иначе не би требало да се јави њ^о — поред њ^а по који пут употреби и њ^о. Иако утицај овакве аналогije није у овим говорима јак, ипак се несумњиво по неки усамљен пример горње врсте може овако објаснити.

Поред старих, етимолошких полугласника има и нових који су се на терену ових дијалеката развили. Те сам појаве ја изнео у својој књизи у IX глави. Како ја, када сам износио цели материјал, нисам могао знати, да ли су у њему представљени апсолутно сви случајеви оваквога јављања полугласника, нисам хтео чинити никакве општије закључке о томе, задовољивши се само изношењем материјала. Сада пак, на основу Брохова материјала, а још више оног који сам сам изнео на споменутом месту, покушаћу то да надокнадим. Сав се материјал који код Броха находимо може поделити на две групе: а) *тъ-ме-сѣз љце боли* Крч. (246), ако је *тъ=та*; да у *дѣ: дѣ-се-превукѣјем(о)* Крч. (246) (bis), *дѣ-се-учѣни* Крч. (246), *дѣ прерипѣјем* Запл. (245) Крч. (246), *дѣ-старѣјко*¹ Лук. (183); на: *њ-*

¹ Пример, који би по Брохову писању, требало још прибродити овамо, јесте *дѣ-чекѣјемо* Лук. (134); али он, у ствари, овамо не долази, већ га је само Брох нетачно наштампао: требало је да стоји *дѣчекѣјемо* (= дочекујемо). Иначе се ово место не би могло разумети (*ми нумѣјемо дѣчекѣјемо*), јер се говори о дочекивању сватова.

кѹм (Лук. 134), *нѣ старѣјковицѣ* Лук. (134), *нѣ-старѣјка* Лук. (133); *иа: ѿ-тѣс* Лук. (134) (bis); *за, за-: зѣштѣ* Зап. (245), *зѣ-штѣ-ме* Крч. (246), *зѣ срѣћу* Лук. (134), *зѣпалѹла* Лук. (141), *он је зѣтрл* Зап. (245); *рѣзго-вѣров* Лук. (133), *порѣзговѣрали* Лук. (133) (bis), *нарѣзго-вѣрали* Лук. (133), *тѣкѣј* Лук. (133. 134) (bis), *кѣкѣ* Лук. (132), *рѣкѹју* Крф. (214) (bis) Лук. (133), *рѣбѣгу* Лук. (133) (bis), *рѣбѣги* Лук. (132), *мрѣтѹњи* (мрат) Крф. (215), *стѣ-рѣјко* Лук. (133); *нѣѣс* Лук. (150) Зап. (245), *нѣѣскѣ* Крф. (211), *сѣндѣк* Врање (90), Крф. (213) (bis).

Брох ово мисли о тим случајевима: „Dass z andere Vokale verdrängt, ist in Kriva Feja nach meinen Beobachtungen keine häufige Erscheinung; sie kommt aber vor, und zwar so, dass sie wie eine Harmonisirung der Silbe an den nachfolgenden Vokal aussieht. So hört man neben *nočzs* auch *nččzs*; vgl. hier übrigens auch das *džnčzs*, das ja zur Bildung des *nččzs* leicht hat mitwirken können; *razmčkni se* neben *razmákni se*“ (210). „Ein Beispiel des Überganges unbetonten a in z und zwar wohl unter dem harmonisirenden Einfluss des folgenden Vokallautes, ist *raz-in razmčknite*“... Леск. (157). То исто види и у *сѣндѣк*, само ако није позајмљено из бугарског (стр. 90). Али он допушта за неке случајеве и друго објашњење. „Und umgekehrt kann sich das unbetonte a nicht selten dem z nähern, eine Erscheinung, die, wie wir gesehen haben, in Lukovo bei einem der Gewährsmänner stark entwickelt war“ (Леск. 156). У општем делу своје књиге (19) Брох даје кратак свод ових својих погледа и вели да је слог у коме ово бива ненаглашен, да други слог утиче на њ „harmonisirend“, и, најзад, додаје да то, уопште, може бити и индивидуална особина нечија.

Само је први део овога закључка тачан, у коме се констатује да се овакав прелаз врши у ненаглашеним слоговима; ако пак само један поглед бацимо на примере горе груписане, онда ће оно друго објаш-

њење асимилацијом околним слоговима бити непотребно, јер се у свима тим случајевима вокал који прелази у полугласник налази у ненаглашеном слогу. Сем тога, има још један други, унутрашњи моменат, који се таквом објашњењу противи. Истина је да се врши асимилација и различних слогова у овоме дијалекту, — и ја сам је мало више морао да узмем у помоћ да бих могао да објасним неке појаве у полугласника, али се она врши само *квалитетски* а не и *квантитетски*. Овде се пак претпоставља такво, квантитетско једначење. Међутим других паралелних примера којима би се то могло да потврди — нема. Трећи део овога закључка, да је таква редукција вокала индивидуална особина, такође је нетачан; довољно је прелистати споменути одељак моје књиге, па да се види да се тај појав налази у свима локалним говорима источне и јужне Србије, и то још у источној Србији више и јаче него у јужној. Ако с тачке гледишта првог дела закључка Брохова погледамо на изнесене примере, онда ћемо моћи ово рећи: 1) да се тај појав налази у *проклитичним* речцама и ненаглашеним префиксима глаголским; 2) у засебним пак речима у оним *ненаглашеним* слоговима који имају сугл. *р* или *н*¹.

У својој књизи (I. с.) ја сам гледао на прелаз вокала у полугласнике само као на један део опште редукције ненаглашених вокала, која представља цео низ промена: од непотпуно изговорена (редуцирана) вокала до потпуна нестајања његова. Ако применимо закључак, до којег смо дошли на основу Броховог материјала, на целокупни материјал, изнесен на горњем месту моје књиге, добићемо врло интересантне закључке. Најбоље је да узмемо оне случајеве где се јавља највећи степен редукције, тј. где нестаје вокал

¹ У неким случајевима и префикси глаголски (*раз-* и сл.) могли би овамо доћи.

потпуно; јер, ако и може бити сумње, да ли је граница између редуцираних вокала и полугласника увек тачно одређена, не може бити сумње, да ли је неки звук уопште изговорен или није. Такви су примери изнесени код мене на стр. 255—256. Њих можемо груписати опет у две групе: а) случајеви где испада вокал у ненаглашеним речцама; овамо долази *тке* и, можда, *квó* (каквó), б) случајеви у којима се овај појав врши у сталном гласовном положају: када се налази за или пред вокалом *р* (47 примера: *рчém*, *забр'вим*, *крз нéко врéме* итд.), *в* (12 прим.: *стéга* м. *светега*, *светéга*, *завзúју* и др.), *л* (љ) (4 прим.: *велмó* и сл.), *ј* (8 прим.: *трицу*, *знаји* и др.) и *н* (*водница*).

ОвOME се противе свега два примера: *сáпи* и *третљике* (*трешет* —). *Сáпи* м. *есáпи* могло је изгубити своје *е* у положају за вокалом и тако га у току времена генералисати (исп. ниже); а у *третљике* имамо, заиста, један пример који се горњем противи.

Што је оволика доследност у губљењу вокала — то није случајно. Проклитичност је много мање акцентован део реченице него неакцентован слог у речи, па зато се код ње и врши пре редукција него у обичним ненагл. слоговима. А у ненаглашеним слоговима они се вокали најбрже и најчешће губе око којих се налазе сугласници који су по својој природи међу сугласницима и вокалима: *р*, *л*, *в*, *ј*, *л*, *н*, *а*, можда, и *м*. Дакле, они сугласници који у овим говорима могу бити вокални (*г*, *ђ*) или који се вокалима веома приближују (*ј*, *џ*) или најзад они који по својој природи такође могу бити вокали, ма и у другим језицима (*м*, *н*), они помажу да се неки вокали потпуно изгубе. То долази отуда, што они сами могу бити носиоци слогова, или што могу бити дуги, те задржати дужину целог слога, а доцније или остати тако или прећи у сугласнике који им одговарају. Ако испо-

редимо са овим оне случајеве које је Брех забележио, а у којима се место пуног вокала наводи полугласник, видећемо да се, у колико су такви примери код њега уопште забележени, са овим слажу. Значи, дакле, да ти сугласници помажу такође да редуцирани гласови пређу у полугласнике. Ово потврђују и примери, наведени у мојој књизи на стр. 253—255; само што се међу њима може наћи и по неки пример више са њ и у ненаглашеним слоговима у засебним речима и без сонорних сугласника. За те примере, који одступају од горњег, можемо ово рећи. Несумњиво је да у неким од тих примера имамо звук који на наше ухо, заиста, утиче као полугласник; он утиче тиме, као што сам то већ истакао и на стр. 252, што се његова вокалност, звучност смањује до моментане, што имамо и код полугласника. Према томе лако је могуће да смо у више случајева него што је то код мене забележено (а таквих случајева уопште има мало; имали само редуциране вокале, који су по неким моментима својим врло слични, идентични са полугласницима. Када су се такви случајеви могли појавити код енклитика и проклитика, могли су се појавити и у ненаглашеним слоговима уопште. Само у случајевима, или бар у великој већини случајева, где су такви редуцирани вокали стајали уз сонорне сугласнике, они су лако прелазили у полугласнике. Када тако разумемо ове појаве онда се они неће ни мало налазити у супротности са оним што смо изнели о основним особинама старих полугласника. На основу свега овога, а с погледом и на остали материјал изнесен код мене на споменутом месту, може се доћи до овога закључка.

Неакцентовани слогови, према степену неакцентованости, изговарају се у овом говору са сразмерно смањеним учешћем гласа.

Енклитичне, проклитичне речи и ненаглашени слогови са сонорним сугласницима у засебним речима утичу најчешће да тако образовани редуцирани вокали пређу у полугласнике, који у овом случају представљају опет, можда, само редуциране гласове које је немогуће по звуку разликовати од полугласника, или да се и сасвим губе. Ређе то бива у другим случајевима. О другим појавима ове природе исп. код мене наведено место.

Да је ове тачно има индиректних потврда и код Броха и код мене. Брох за слоге *њр*, *њн*, а код мене то вреди и за слог *њл* (ДИЈС. 123), вели: „Schon bei folgendem *n* (smítnъ u. ä.) war das *њ* oft stark reducirt. Noch mehr ist dies bisweilen der Fall, wo das (sekundäre) *њ* vor einem *r* steht: *svěkrъ*, *věprъ*, *bistъr*, *vědrъ*, *mókъr*; hier war man zum Theil geneigt, reines *r* sonans anzusetzen; in anderen Fällen lautet aber der Vokal auch vor *r* ziemlich deutlich (говори о Лесковцу, стр. 156—157). Он слично овоме говори о примерима из Пирота (стр. 286). За полугласник вели да је „in einen kurzen vokalischen Vorschlag vor dem *r* (r) reducirt“. Међу примерима из Лукова (131 стр.) поред *бистър*, *вѣдър* и сл. бележи и *рабр* (да није *rabъr*?). Најзад, за *зар* у Врању (стр. 98 нап. 82) вели да се у брзome говору изговара *зr*. О сличним случајевима испор. код мене стр. 123—125. Овамо долазе, особито, случајеви: *петъ́*, *бакр́*, *вѣтр́* и сл. Објашњења која се тамо дају треба мало допунити. При прегледу случајева који овамо долазе ја сам чинио ограничења, у ствари, непотребна, ако се буде имало ово на уму. Истина је да *p* вокално постаје у горњим примерима у ненаглашеним слоговима; али то не значи да *њр* или *њл*, које је ма на какав начин добивено, и у наглашеним слоговима не може дати *p* или *д*; јер способност да од *њр* постане *p* лежи у самом сугласнику *p*, а не у целом слогу у којем се находи.

Тако је било и у нашем старом језику и у старословенском, а и у неким другим словенским језицима. Испор. неке случајеве новијег порекла: *сребрн* са *р* вокалним од *сребрѣн*, *земѣн* — *земун* од *земѣн* (или *земѣн*?). Случајева где се *р* вокално добија у слогу, у коме се *р* находило са неким вокалом има и у старом језику нашем, али, у главном, у туђицама. Испореди *кѣтѣла* (нем. Kartoffel), *Сѣѣ* (Sergius), *тѣѣза* (грч. *τράπεζα*) и сл.¹

Наравно да и даље остаје могућност постанка *р* и *ѣ* на разне начине: било од *ѣр*, *ѣл*, било од *рѣ*, *лѣ*. Само је тешко одредити, да ли увек у овим дијалектима имамо старо *р* или ново. На пр. у *дѣбр*, да ли се *р* развило још у оно време када је на крају било *рѣ* или је такво *рѣ* прво дало преко *р*, или како друкчије *ѣр*, па се та група у већини дијалеката тако задржала и само у неким од ових дала опет *р*, или је то *р* оно из којег се *ѣр* развило у другим говорима. Ни једно ни друго није искључено.

Како има речи које су се, када је на један од показаних начина у њима *рѣ* или *р* постало, генералисале са тим звуком, на пр. *рѣѣњ* (*раѣањ*, исп. код мене стр. 124), питање је, да ли *ѣ* није на један од таквих начина постало и у глаголским коренима: (*с*)*кѣл* — (*с*)*кѣт* и *сѣл* — *сѣт*², који су се доцније уопштили и дали повод образовању напоредних глаголских основа за различну службу.

Овде ћу саопштити из Брохова материјала још два-три примера употребе полугласника.

Пѣѣл Лук. (131) Крѣ. (210) тачније представља наше *ѣаѣа*: *ѣаѣла* него *ѣѣѣлѣ* ДИЈС. 393, које представља пољ. *piękło*, рус. *пѣѣкло* и др., само је ипак питање, да оно не представља контаминацију народнога *ѣѣѣлѣ* и

¹ Још доста других примера исп. на пр. у Маретића Грам. 91.

² Исп. код мене о њима стр. 96, 98.

литературног пакао. — мь Крф. (210) Лук. (мьови, стр. 131) исп. код мене стр. XVII и 54. — оцѣт (сирће) Врање (90) — *дебелѣц* (стабло) Леск. (156) — *јаѣр* Врање (90, 92) „штала“.

За *л* у јужноморавском говору и у запаљском дијалекту утврдио сам да у неким случајевима прелази у *лу*, а у другим у *у*. Рекао сам такође да се за речи у којима се наводи само *у* не може пронаћи правило по коме то бива; али ипак да се тај прелаз може констатовати стално у истим речима (стр. 116). Том појаву у реченим говорима ја нисам ту давао фонетску вредност; објашњавао сам их утицајем с југа, позајмицом из призренског и косовског говора. А за те говоре признавао сам да је у њима тај појав био свакако гласовне природе коју је сада, након толиких промена у географском положају и односу тих говора, тешко одредити. Брох пак на различним местима своје књиге тврди да се тај прелаз извршио само после *лабијалних сугласника*: то тврди за *Криву феју* (стр. 207), *Калну* и *Црвену јаб.* (276), *Заплање* (243), *Мокру* (324) и *Лесковац* (155). За *Врање* (89) вели да је та замена готово као и у књижевном језику, а тако исто и у *Лукову* (130), само ту са малим одступањима.

За решење овога питања скупљено је код Броха недовољно материјала; отуда је и потекло што он даје у овоме правцу различну карактеристику *Врању* и *Лукову*, с једне, а на пр. *Лесковцу*, с друге стране, и што се његово правило о прелазу *л* у *у* не може одржати. Додуше, и он сам вели да се у *Кривој феји* чује и *кук*, *жуч*, *жут*, *кун*, *жуна* (али и *клѣк*, *жљѣчка*, *жљѣт*, све на стр. 208), што би нарушавало горње правило; иначе када се нађе неко одступање (као на пр. у *Мокрој*, стр. 324), он га објашњава утицајем споља. Како је код мене, и с те стране, доста исцрпно сакупљен

материјал и из говора које је Брох описао, можемо подвргнути његово правило критици.

Међу запаљским говором и јужноморавским није једина разлика у томе што у јужноморавском стоји *lu* тамо где стоји *lb* у запаљском; већ је међу њима разлика у томе, што у запаљскоме речи са *y* нису тако генерализане као у јужноморавском, што у том говору (а такође и у лужничком дијалекту) поред *y* може стајати и *л* и чак *д*; међутим у јужноморавском не може. У њему у оним случајевима где се употребљава *y* не може стајати *лу*; и ако има случајева да место *лу* стоји и *y* — то су обично усамљени примери који се, заиста, могу објаснити утицајем књижевног језика или оближњег косовско-ресавског дијалекта. Из овога се свега види да је у погледу јављања *y* м. *д* основнији, изворнији јужноморавски говор него запаљски и лужнички. Зато ћу и правило Брохово применити прво на материјал јужноморавскога говора, који зна само за *лу* и *y* м. *д*. Ту видимо ово (код мене стр. 115—116):

а) *лу* се јавља стално и редовно само у неколико речи: *длуб* —, *длуз* —, *слуб* — (*слуба* и др.), *слуза*, *слунце*, *клуч* — („туче“), *жљуна* (м. *жлуна*), *жључка* (м. *жлучка*).

б) У свима другим случајевима, почињали се они *лабијалом*, *гутуралом*, *денталом* или *спирантом*, имамо увек *y*, тако да се случајеви са лабијалима не могу одвајати од осталих, и зато се не може сматрати само у њима тај појав за фонетски. Грешка се у Броха јавила отуда, што је он чешће у говору, можда, наилазио на примере са лабијалом, па му се учинило да је само ту тај појав гласовне природе. Јер треба имати и то на уму да се, свакако случајно, *д* налази уопште најчешће у вези са лабијалом (види исцрпан преглед материјала код мене на стр. 93—99). Кад је то тако, када се ја-

вљање у м. љ не може објаснити лабијалом који га окружава, када се и за случајеве са лу не могу да пронађу специјалне прилике под којима су постали, онда не остаје ништа друго, већ да претпоставимо, као што је у мојој књизи и учињено, да су у масу примера са редовним прелазом у у унесени примери са лу врло давно. Како су ти примери истиснули основно љ јужноморавског говора — и о томе сам говорио на реченом месту (96 и даље). Одавде је јасно да примери са у продиру из јужноморавске долине и у Запаље и Лужницу и истискују тамошње изворне звуке. Када за њих не вреди правило ни у јужноморавској долини, у којој су релативно старији, да се јављају само после лабијала, још мање вреди за остале крајеве, као што се може видети из примера где се у њима јавља љ и љь поред таквог у (на пр. у Запаљу и Лужници). Несумњиво је да се Брохово правило јавило због недовољног материјала.

Сем овога да споменем још неколико случајева који допуњују мој материјал.

— *длуз* Пир. (291) (свакако је овамо донесено са стране) — *п.з* Пир. (282), *пу* Лук. (130) *Леск.* (155) испор. словен. *róth*¹ — *дльг* Лук. (130) и *слъзѣнка* Лук. (130) продрли су овамо, као што и Брох тачно примећује, из околних говора. — *к.џѣм* Запл. (243) — *ау-жѣвка* Лук. (155).

Један од гласова који је најтеже окарактерисати у овим говорима — јесте *в*. Он се јавља, с физиолошке стране, у различном облику, без обзира на то, да ли има за то специјалних прилика. Све се то види и из карактеристике Брохове. По њему је то уснозубни глас који је у извесним случајевима и чисто лабијалан (билабијалан), а у другим опет несложно у (*џ*). Да Брох

¹ Плетершников *Slovar II s. v.*

није био сигуран у оцени тога звука као уснозубног види се из тога што одмах своди такав његов изговор на почетак речи: „anlautend wenigstens durchgehends“ (стр. 29). И за крај речи вели да је уснозубна артикулација сасвим обична: „dahaus, durch Verlust des Stimmtons, das nicht selten begegnende f“ (стр. 29). Само *f* на крају не условљава баш лабијоденталан изговор, јер се такав звук могао развити, на крају речи, и из билабијалног *v*; уосталом и само *f* може бити донекле билабијално (испореди *Sievers Phon.*¹ 127 и д.). И ја мислим да је оно и заиста такво у многим случајевима ових дијалеката где се м. *v* чује глас *ʃ*, иако сам га ја у својој књизи у том положају означаио и као фрикативноденталнолабијалан звук (код мене стр. 164). Можда овамо долазе ови случајеви, забележени код Броха: *ручаʃ* Врање (93), за које Брох у 22 напомени вели „Oder eher *v*, mit stimmloser Lenis“ или *узнев(-ʃ)* Врање (95; у тексту, а тако исто и они (код мене стр. 164) које ја бележим у својој књизи знаком *ʃ'*; а тако исто и ови примери из Врања: *дођеʃ* (92), *викаʃ* (93), *гражисʃ* (93), *кџишʃ* (93), *стџнсʃ* (93), *удавишʃ* (94), *стџишʃ* (96), *крʃ* (92) и др., исп., у исто време, и *свириш* (93), *рџчав* (93) и др. Изговор ових гласова на крају речи, према горњему, има оне особине које имају у опште сугласници на крају речи.¹ Што се тиче *поиџџштину* Пир. (290), то *ʃ* зависи од потоњег *ш*. Оно што даље говори Брох о *и* и *џ* — тачно је. Само ја не могу да се сложим са Брохом у томе да има какве принципске разлике међу *v* у различном положају. Напротив, сви појави који вреде за средину и крај речи вреде и за почетак речи. Стога ако се лабијодентално изговара споменути сугласник у почетку речи, го вреди за тај сугласник и у осталим положајима. Међутим, оно што је најваж-

¹ То исто вреди и за *бирџџ* Пир. (294), *супрџџџ* Г. вл. (248) и сл. прим.

није код изговора овога гласа — то Брох није истакао, а тиме се могу објаснити све разноврсне артикулације које су код Броха споменуте; а то је лабава, пасивна артикулација тога гласа. Можда је основна артикулација његова била и у овим дијалектима лабијодентална, као што је и у другим српским говорима, па се, због пасивности учешћа доње уснице, претворила данас у сасвим засебну артикулацију која чини да се тај глас изговара слично билабијалноме *v* или *џ*. Такво *v* може лако и сасвим да нестане. То нестајање споменутог гласа, које се врши у свима положајима, и чини да ми морамо подједнако окарактерисати звук о којем говоримо. Има једно место у текстовима Броховим, самом њему нејасно, које врло лепо сведочи, ако пије код њега проста грешка у писању, индиректним путем, о билабијалности *v* у овим говорима. На стр. 292 у пиротским текстовима Брох пише: „preorčá-se ta se gréjje džá-mesina, džá-grbina“ У напомени 31 пита Брох за значење „преорча се“. Несумњиво је међутим да то место треба читати „prevrča-se“, и онда нема никаквих тешкоћа око његова значење. Пошто је Брох могао м. *v* да забележи *o*, по свој је прилици било изговорено као несложно *o* (*o*), које је можда било правилније обележити малим *o* (^o)¹ или *џ* (^џ).

Карактеристика *j* као *џ* (стр. 29—30) сасвим је тачна. Само је, можда, претерано оно што вели Брох на истом месту о његовој фрикативној нијанси. Ја сумњам да би се икад *j* у овим дијалектима могло да обележи као право, типично *j*, већ увек као *џ*, само некипут са мањом или већом фрикацијом.

¹О односу међу фрикативним и билабијалним *v* и *o* томе, како различити савремени словенски језици стоје према употреби тих гласова, може се наћи у расправици С. М. Куљбакина у Сборнику статей въ честь проф. Дринова (Харьковъ 1905): *Спирантъ v въ словянскихъ языкахъ*.

Примери типа *трѣсиа*, *трѣсија* (Врање 114) нису ми потпуно јасни. За њих вели Брех да имају и потпуна образовања које је постало од *i* и које се најчешће јавља у сложеним облицима са *шл* (*ibid.*). И, заиста, он тако бележи: *прѣшиа* Врање (95), *отѣшиа* Вр. (95, 99), *кадѣшиа* Вр. (98). Сем тога за *побѣзја* Вр. (99) и *рѣкја* (*ibid.*) вели (у напомени) да би се могли писати и *побѣзиа*. За *здрѣвиа* Ц. јабл. (278) да има и *здрѣвје* (испор. и 30 и 31); испор. још и *гѣжиа* Лук. (г(в)оз(д)ѣје 134) поред *гѣже* *ib.* од *гвоздѣје. Ипак се мало око фиксирања тога гласа и сам Брех колеба. За *прѣшиа* Вр. (стр. 95) вели он у прим. 38 на истој страни, позивајући се на § 12 своје књиге, где се говори о прелазу *j* у *u*: „die Endung ist eigentlich -ja und auch „prošja“ ist notirt“.

Ово Брохово тврђење није сасвим поуздано. Истина је да сам и ја слушао да се облици *дошја* изговарају тросложно, често и са пуним полугласником: *дошја*, али сам у случајевима где се такво двосложно ја чује сматрао да је њ редуцирано; са пуним *u*, као што Брех тврди, такве примере нисам чуо. Да је тросложност оваквих облика са полугласником узео Брех за тросложност ових речи са сложним *i*, показује то што га он налази баш у оним случајевима где је њ старо (у *шл*) и где се њ иначе, када не прелази у *a* или *e*, лепо чује. Значи да би такво *u* представљало не прелаз простог *j*, већ *-ѣj-* у *u*.

Као потврда ономе што износим на стр. 147 своје књиге могу послужити ови Брохови примери: *грѣже* *лѣже* Лук. (136), исп. и напом. 24 на истој страни: „auch einmal als *lŏže* notirt“; *гѣже* Лук. (134) исп. у напомени 16 на истом месту *гѣжиа*, *гѣсе* Крф. (206, 213, 214). За *перѣ* у Кијевцу (стр. 237) он вели: „Als Plural wurde *pŕja* angegeben, bei dem ich sehr geneigt war, anstatt des *rj* palatalizirtes *r* anzusetzen“. Испор. о

тим облицима још код Броха стр. 26—27, 36. Иначе се и у погледима на природу ј у овим дијалектима и објашњењима примера са њим ја и Брох слажемо. Браховом знаку [j], који треба разумети као ј редуцирано, одговара у мојој књизи *i*. Објашњење које даје томе звуку Брох у положају за звуком *u* (стр. 33—34), особито оно што он износи као другу могућност, тачно је у *оштим* цртама (исп. уосталом о њему код мене стр. 127—128); само не знам зашто је Брох о [j] у таквом положају говорио као о типичном, када се иза *i* (*u*) редовно јавља *i*, без обзира на то, да ли му је ту по етимологији место; зато оно ту и не може бити типично за постајање [j] од ј. Иначе се за испадање *i* у различним положајима не може ништа друго рећи до да је после сугласника врло ретко, а међу вокалима врло обично.

Једна од најтачнијих и најпотпунијих партија у књизи Броховој јесте глава о *ć*, *d* и *l* у овим говорима (§ 14, стр. 36—44). Стога ћу имати мало шта ту да приметим. Што се тиче физиолошке природе *ћ*, Брох тврди да је први део *t* умекшано (*ť*), а други фрикативни сугласник *š* или *ṣ̌*. О фрику сугласнику види код мене (стр. 167 и д.), а што се тиче првога дела — тешко је рећи колико је он умекшан, јер се тај сугласник тако губи у африкати *ћ*, да изгледа да он дели судбину са целом африкатом; ако је она у јакој мери умекшана, онда је и он; али та африката и не мора бити увек тако умекшана. Међутим код Броха умекшане нијансе код африкате *ћ* и нема, јер он не разликује *ћ* потпуно умекшано и *ћ* полуумекшано, већ је код њега увек иста нијанса (умекшана).

Тачно је у Броха (стр. 38) утврђено да је изговор *ћ* и *ћ̣* као *ť* и *ḍ* основни изговор у јужноморавском дијалекту; само неће бити тачно да је *ћ* и *ћ̣* т. ј. *ћ̣* и *ћ̣̣*, унесено у те говоре, када се оно у њима

уопште јавља, са стране; бар није тачно у оној форми у којој он то тврђење износи... „und zwar geschieht die Veränderung (*t* у *ћ*) kaum irgendwo als eine rein innere Entwicklung im Dialekte selbst, dagegen unter Einfluss von aussen, wobei wohl besonders wiederum das Reichsserbische massgebend ist“ (38). Међутим, на истој страни о Лесковцу он ово говори: „In Leskovac habe ich dagegen durchgehends die assibilirte Aussprache bemerkt, also wirkliches *ć* — *đ*;... jedoch kommt das *ć* hier gelegentlich dem *t* nahe — möglich ein Überbleibsel aus einem früheren Stande der Dinge“. Још је неодређеније место где он говори о тим звуцима у запањскоме говору: „Aber neben den reinen *t* — *đ* kommen auch schon assibilirte Formen vor; man kann schon z. B. ein „*kúťa*“ auch mit einer Spur von Sibilanten nach dem *t* hören, eine *Übergangsform*¹, bei der der Beobachter zweifeln kann, ob „*t*“ oder „*ć*“ zu notiren sei und auch voll entwickelte *ć* — *đ* kommen vor“ (стр. 41, исп. и стр. 43). Ову везу међу тим звуцима он признаје и у физиолошком карактеру њихову: „es lässt sich lautphysiologisch ebenso leicht von einem *ć* — *đ* auf die Aussprache *t* — *đ* als umgekehrt kommen“... (стр. 38). Па не само то; већ има случајева за које је несумњиво да на њих није могло утицати „das Reichsserbische“, па се ипак извршио прелаз *t* у *ћ*. То су случајеви (стр. 43) где се у цротскоме говору *к* и *г* находи пред *е* и *и*; оно ту прелази у *t* и *đ* и даље *ћ*, *ђ*: *pyťe* (руке) — *pyће*, *нође* и сл. Овде књижевни језик није могао ни у ком случају утицати, јер у њему на тим местима стоји тврд сугласник (*к*, *г*), па ипак се тај прелаз извршио и врши се. Кад је овде несумњиво да се тај прелаз самостално извршио, зашто се он не би могао вршити и у другим дијалектима у којима се *t* и *đ* употребљава,

¹ Мој курсив.

па ма оно било и другог постања. Сем тога оно што Брoх говори о нијансама и прелазним звуцима међу *t* и *ć* (сем горе наведених места исп. још стр. 243, 269), па ма и не било све до детаља тачно (на пр. за Лесковац да се тамо чује само *ћ*), показује да и *t* у другим крајевима може да развије фрикативну нијансу без туђе помоћи. Зато мислим да и није потпуно тачно тврђење Брoхово о физиолошкој страни овога гласа... „nur sind die Spuren eines kurzen Zischlautes (Reibungsgeräusches), die leicht auch in Moskau nach weichem t—d auftreten, bei den südserbischen *t* — *d* meist nicht zu konstatiren“ (стр. 37, исп. и стр. 237) које га је и навело на хипотезу о страном утицају и на неодређеност у објашњавању неких појава. Сем тога и *ћ* и *ђ* који се овде јављају у великој су већини случајева меки звуци *ћ'* и *ђ'*, док је књижевно *ћ* и *ђ* са мањом палаталном нијансом. Зато сам ја у својој књизи одвајао такво *ћ'* и *ђ'* од обичнога *ћ* и *ђ*. Само за Пирот он спомиње сличне гласове. *ć* и *ć'* у том говору имају артикулацију „oft mehr nach vorne gelegen, also eine weichere“ (284). То је, можда, „ein noch ziemlich häufig begegnender Überrest“ (ib.), којему специјална истраживања треба да утврде значај (стр. 285). У ствари, свега тога има много више. Исп. код мене стр. 171. Иначе оно што Брoх говори о звуцима *к* и *г* испред *e* и *и* (43—44, исп. и 285—290) — тачно је; само за значај и географски положај тога појава исп. код мене стр. 191 и даље.

И поред тога што је ово једна од најисцрпнијих глава у књизи Брoховој, ипак и овде он није запазио неке појаве који су од општег значаја, за ове дијалекте, иако има и за њих по неки пример код њега.

1) Није запазио да групе *тђј* и *дђј* дају у свима говорима, без изузетка, *ћ'* и *ђ'* (или *t* и *d*). Да је то учинио, отпала би његова напомена о томе, да је у пирот-

скоме говору *ћ* у *трѣћи* м. ч и обратио би више пажње на то, да ли се, заиста, у Запању од старијих људи чује *трѣца* (Запл. 254):

2) Иако је забележио *тајџа*, *девојџа* у Пироту (стр. 39) и Запању (*девојџа*, стр. 243.) и Кривој феји *девојџа* (у тексту, стр. 214), ипак није опазио да се прелаз *к* и *г* у палаталне сугл. врши редовно после *ј*, *љ* и *њ* (исп. код мене 191 и д.) и у Пироту и Кривој феји. Сем тога, што је још много чудноватије, није запазио да се палателизација *к* и *г* врши и у Кривој феји исто као и у Пироту.

3) И поред примера *кајџа* Крф. (206, 212, 214) В. боњ. (245 (bis)), *трџџи* Крф. (206) он не одређује значај јављању овога *џ* и не испитује његове услове¹ Наравно да је у многим случајевима мали број примера учинио да он те појаве није запазио (исп. код мене стр. 141 и д., 198—9).

Да наведем још неколико облика који имају неки интерес за нас (исп. код мене стр. 174—181): *лѣча* Крф. (206), *илѣчка* Крф. (206), *вѣца* Крф. (206), *госиѣца* Крф. (206), *мачева* Пир (283), *сѣлѣћи* Лужн. (315), *девојачћи* Лужн. (315).

О *з* исп. код мене стр. 200 и д. Примерима на стр. 200—202 додаћу још: *Сака* (име) Кијев. (236), *Сапа* (име) Кијев. (236), *сапу* човек („der Mann ist neugierig“) Лук. (130), *сѣчи* Лук. (130), *свижди* Леск. (155) Лук. (130) Влас. (181), *сѣља* Леск. (155, 188).

Оно што говори Брех о сугласницима на крају речи у главном је тачно; само је општа карактеристика тако стилизована, да, ако се она тако прими, ипак ће бити ствар нетачно представљена. О сугласницима на крају речи ево шта вели Брех: „Also entweder bleibt der stimmhafte, auslautende Konsonant; oder er verliert den

¹ Не знам, да ли је *сџизм*, *сџзи* Враће (118 стр.) х. *сџизм*, *сџзи* тачно штампано или није. Брех на ту особину овога облика не обраћа пажњу.

Stimnton, aber behält die übrigen Eigenthümlichkeiten, d. h. geht in stimmlose Lenis über; oder endlich er geht völlig in die entsprechende stimmlose Fortis über“ (стр. 46—47).

Прва консеквенца која би се из овога повукла била би, да се у реченим нашим говорима употребљавају звучни сугласници на крају речи као *звучни, звучномукли* и *мукли*, напоредо, у подједнакој мери и под истим условима; да међу њима никакве границе нема. Међутим то је, несумњиво, нетачно. Шта више нетачно је да звучни сугласници уопште тако остају на *асолутном* крају речи. Они су ту готово увек, и у споменутим говорима нашим и нашем књижевном језику, *звучномукли* (stimmlose Mediae)¹. Колико сам год то и код себе и код других испитивао — долазио сам увек до тога закључка. Прави, потпуно звучни сугласници јављају се обично на релативном крају речи, т. ј. где је веза међу завршним сугласником једне речи и почетним вокалом друге речи ипак толико јака да се крајњи сугласник дотичне речи осећа, донекле, као почетни потоњег слога. Што се тиче прелаза споменutih сугласника у мукле — то се он у опште не јавља као црта њихове унутрашње природе. Истина, ја сам (на 240—241 стр. своје књиге) забележио неколико примера са таквим сугласником, али сам их сматрао за врло ретке случајеве, који су можда изазвани положајем у реченици (т. ј. пред муклим сугласником) или су се јавили под утицајем какве формалне аналогije, а, у сваком случају, у минималном су броју примера генералисани. Код Броха има мало више таквих примера: *grát* Врање (100, 101), *сúт* Врање (101, 102), *најнапрет* Крф. (214), *на́трак* Леск. (160 bis), *ковчѐк* Врање (100) и *ковчѐг* *ibid.*, *рш* Врање (99 — једанпут испред „канате“ а једном на крају реченице), исп. *рж* Врање (100), *у срет* Врање (99 — једном испред „па ги“ а други пут на крају реченице).

¹ О њима у другим говорима нашим види Rocznik slaw. I 196—198.

Испор. и примере на стр. 45. Из овога се види да већина Брохових примера долази на Врање. Ако се буде имало на уму да једино у Врању и околини *в* на крају речи у глагола у 3 pl. praes. прелази у *џ*, да у врањском говору има и других сличних особина које показују, ма и код појединаца, утицаје јужнијих говора (Ст. Србије и Македоније), да у македонским говорима — исто као и у бугарским — звучни сугласници редовно прелазе у мукле, онда се горњи примери морају сматрати као индивидуалне црте објеката Брохових (исп. ниже о Броховим текстовима, нарочито из Врања).

Иначе се једино за *в* на крају речи може рећи да каткада и у овом и другим сл. дијалектима прелази у спирант *џ*, што, уосталом, није *ипотично* идентично са прелазом звучних сугласника у мукле (исп. горе стр. 22 и д.).

Много су интересантније сугласничке групе. Код њих се врши једначење, као и у другим дијалектима нашим, по другом сугласнику; али од тога има и одступања. Баш зато што је Брох пажљиво пратио ове појаве, и што, поводом текстова својих, специјално говори о изменама у таквим групама, хоћу и ја овде да се на њих осврнем. Материјал, који је изложио Брох на стр. 44—45, у сваком случају није довољан да представи, како се тај појав у његовим записима јавља. На том месту он овако говори о тим групама:

„Diese Regel ist natürlich nicht völlig ohne Ausnahmen. Der Sprechende kann die absolute Form des Wortes auch in dem Zusammenhang der Rede bewusst aufrecht halten; so ist wahrscheinlich z. B. Luk. *тѣг-се...* neben dem zu Erwartenden *тѣк-се...* zu erklären. Oder die Verbindung der Wörter ist nicht innig genug, um die zusammenstossenden Konsonanten auf einander wirken zu lassen; ... (стр. 44). Прави изузетак чини од тога *в* пред *ч* које не прелази у *џ* и *вѣште* које не даје увек *вѣште* (45).

Међутим Брохов нам материјал даје овакву слику:

Поред: *пот-кóло* Крч. (245), *арет-кúћу* Врање (93), *от-кóла* Вр. (94), *откорúто* Вр. (101), *пот-корúто* Вр. (100), *от-кúће* Леск. (159), *от-кобúлу* Крф. (213), *от-капúју* Леск. (159) он бележи и: *код капетáна* Пир. (295, 296), *код кúћу* Леск. (159), Цр. Јаб. (278), *код кúће* Леск. (159).

Поред: *мáлого пúд-гу* (пута) Вр. (93) и: *одваес и пét гóдине* Вр. (102), *од тьг* Лук. (138), *од тúл* Киј. (238), *код тéбе* Леск. (161).

Поред: *кът-се* (кад-) Пир. (294) Крч. (245) Крф. (213) Цр. тр. (240) Турл. (267) Врање (93) Лук. (132, 133, 134, 135), *кат смо* Лук. (136), *кът-су* Вр. (94, 95) Лук (135) *кът стаде* Вр. (93), *кът седнаше* Врање (93), *кат-стúгне* Врање (96), *кът сьмне* Лук. (132), *от слáву В. боь.*¹ (245) имамо и: *кьд-се* Леск. (159) Пир. (292), *кьд си Г. вл.* (248), *пред-слáву* Лук (132), *од чéло* Киј. (238), *од четúри* Киј. (238).

Поред: *от пúт* Пир. (295), *кат придóше* Вр. (94), *от-пóрту* Вр. (100) исп. и: *от-тúја* Лук. (150), *дéвед дúше* Врање (95), и: *кад потéгли рéа* Г. Вл. (247), *кад појдé* Пир. (292), *код пóца* Пир. (294), *под-погáчу* Тур. (267).

Поред: *тьк-се* Лук. (132, 133, 134) још много чешће: *тьг-си* Лук. (133), *тьг-се* Лук. (132, 133, 133), *тьг-су* Пир. (288), *тьг седóв* Лук. (133), *тьг седнeв* Лук. (132—133), *сьг сьм* Лук. (135) Леск. (160), *сьг-се* Тур. (266), *сьг-смо* Пир. (288 291) и сл.

Поред: *ськ-ћу* Крч. (245) и: *сьг-ћу* Крч. (246 bis), *сьг ће* Тур. (267).

Поред: *тьк кршев* Лук. (133) и: *пáг жúџ* Врање (94), *úдeв свáг дóма* Лук. (134); али и: *иа тьг кад рúчав* Лук. (134), *сьг иа тú* Лук. (134), *иа тьг принéсeв* Лук. (133² *сьг под...* Турл. (267).

¹ Овамо, наравно, иду и: *пъкацьмне* Лук (153), *поцирúл* Пир. (292).

² *так дóћи* Лук. (135) сигурно је писарска или штампарска грешка.

Поред: *поб га пѣта* (Пир. 291), *поб говѣри* Пир. (291), *пѣб-да* Пир. (289) забележено је и: *швабско* Врање (107). *Зубче* Леск. (194), ако је добро забележено, представља врло интeресантан пример.

Поред: *јѡж десет дѣката* Пир. (296.), *бѣште* Врање (103), *мѣш-си* Врање (102), *јѡж дѡшја* Лук. (144), *ѡпаж-да-настаѡвимо* Крф. (211) и: *јѡш да* Ђурл. (266).

Поред: *ис кѡла* Крф. (211) Г. вл. (246), *нис-кѡрѣбе* Пир. (292), *ис-кѡцу* Пир. (293), *нис-пѣт* Крч. (245). *бес-пѣре* Пир. (288), *ис-пѡјас* Вр. (93), *ѡваез-ѡва* Вр. (110), *ѡваез-ѡрѣги* Кр. (111), *саз ѡрѣгови* Крање (102), *саз ѡругѡри* Вр. (103), *саз-говедѡрову* Врање (97), *сѡз гѡста* Лук. (132), *саз грнци* Вр. (99), *сѡз гѡстови* Цр. тр. (240), *з-ѡѡгом* Пир. (294), *ѡваез грѡша* Пир. (289) — имамо и, истина, врло ретко, *сѡс ѡте* Влас. (181), *из Солѣна* Лужн. (314 и 315).

Иако имамо *сѡз врзано* Вр. (94), као што треба, ипак находимо *исврѣи* Г. вл. (246), *исврѣја* Ђурл. (266), *исврѣила* Крф. (211 bis). У овим се случајевима, по свој прилици, *в* изговарало фрикативно (као *v'*), јер и иначе у овом положају пролази *в* у *ѡ*, исп. *ѡрѣѡа* Крф. (212).

Овамо долазе и они случајеви где се јавља удвојен сугласник који се упрошћава: *ѡ-тѣбе* Пир. (295. 289), *кѡтѣбе* Пир. (289), *ѡ-тѣј* Вр. (96), *ѡ-гѣј* Лук. (136), *ѡ-трѣѡут* Цр. тр. (239) — испор.: *каѡѡјде* (290), *каѡѡѣ* Лук. (135), Вр. (96); *каѡѡѣш* Лук (135), *каѡѡѣв* Лук. (134), *каѡѡѣла* Врање (100), *мѣ-се* (муж) Пир. (295), *исѡбу* (из-с) Пир (296), *кѡ шѡшѡк* Крч. (246), исп. и: *сѡс старѣјна* Лук. (133); *ѡ-чегѣри* Киј. (238), *сѡ-че* Крф. (211), *качѣје* Вр. (96), *ѡа качѣли* Вр. (103), *кѡ-чѣ* Вр. (94), *ѡѡѡрско* Вр. (100), *ѡ-ѡѡра* Лук. (135), *саѡѡр* (сад) Вр. (98), *ѡре(ѡ)ѡѡра* Вр. (96), *ѡре(ѡ)ѡѡреву* Вр. (95), *ѡѡѡревога* Вр. (96), *ѡ-ѡурѡна* Пир. (292), *са-ѡе* Вр. (99), исп. и *ѡѡ-ѡи* Лук. (233). Сличне прим. исп. код мене 231—235.

По свој ће се прилици наћи још који пример ове врсте у књизи Броховој, али ово је ипак већи део њихов, тако да на основу њих можемо већ покушати да проценимо горње тврђење Брохово. Ако се ови примери пажљиво прегледају, запазиће се ово:

1) Да се експлозивни сугласници једначе подједнако, али да има и знатан део примера који се не једначе;

2) Да се експлозивни сугласници обично не једначе са потоњим фрикативним сугласницима; да то бива каткада и у засебним речима, а не само у случајевима кад је веза експлов. и потоњег фрикативног сугл. (или африкате) случајна (исп. *швабско* и *зубче*). Али, наравно, има случајева, и они су сасвим обични, кад и то бива;

3) Да се фрикативни сугласници са потоњим експлозивним сугласн. једначе готово без изузетка.

Друга и трећа тачка овога закључка доуњују се међусобно и објашњавају; шта више, и у другим говорима нашим находе себи потврђење. Ја мислим да Вук није изнео нетачно тврђење када је у своме Рјечнику (I издање, стр. XXX) рекао да се у *братски*, *градски*, *одсјећи* чује гдешто *тс* и *дс*. То не значи да се *дс* редовно чује у тим речима (исп. и горње случајеве), већ да се, када се наново образује оваква или слична веза (испор. и горње примере са *гс*), не претварају *д* или *з* одмах у *т* и *к*, зато што су спиранти гласови који се слабије, лабавије, без експозије, артикулишу, па због тога и слабије утичу да се асимилација врши; с друге стране, они се (т.ј. фрикативни сугласници), баш са истога разлога, лакше поводе за потоњим експлозивним гласом.

Што се тиче осталих случајева (сем *вицте* и сл., које сам и сам забележио, исп. код мене стр. 541), то за њих, сем оних разлога које је навео Брох, вреди још један који он не износи. То је, што су приповедачи,

саопштавајући текстове Броху, били стављени у специјалне прилике, па су, изговарајући речи са прекидима, са неприродним паузама, могли и не мењати каткада сугласнике тамо где би у обичним приликама они били измењени. При читању овако записаних текстова то треба увек имати на уму и водити о томе рачуна.

Да наведем још неколико примера сугласничких група: *вршву* Лук. (134 bis) м. *врчву*, *видришњак* Крф. (211) м. *видричњак* (код мене стр. 363); *опрлїл* Г. вл. (247), *разљуту* Вр. (94), *разљутїла* Вр. (99), *јазне* Лук. (132), *њўжда* Крф. (206). О сличним примерима и објашњењима оваквих случајева исп. код мене стр. 219 и даље.

Б. Акцент и квантитет.

У одељку у којем Брох говори о акценту (§ 17, стр. 48—62) он се задржава детаљно на природи акцента ових дијалеката, тако да се у свом доцнијем излагању ређе враћа на таква питања.

Природу њихова акцента одређује Брох овако. Он је експираторан. У почетку наглашена слога снага је најјача, доцније се све више губи. Слог се тај може окарактерисати као „*decrecendo*“. Тонска страна не иде са експираторном увек паралелно; шта више, на крају слога може мало и да порасте. Такав је слог, т. ј. са акцентом, обично и мало дужи од осталих слогова. Та три момента, дакле, мало продужење наглашена слога, експираторна снага његова која опада и тон који може мало и да расте, да буде једнак или чак и да опада, чине да се акценат у овим дијалектима може испоредити са московским акцентом, са тим ограничењем, што је московски акценат још јачи. То чини да се вокали у овим дијалектима у ненаглашеним слоговима јасније изговарају (стр. 49—50) него тамо.

Даље Брох пореди акценат ових дијалеката са „*и*“ нашега језика и налази да има доста места где се

он једном од та два акцента приближава, али ипак, најзад, долази до закључка: „ein klar definirbares Resultat ist.. bei dem Vergleich nicht zu erhalten“ (стр. 52—53).

Брох констатује краћи, експираторнији акценат код варошана у јужноморавскоме говору него код брђана, тако да изговор последњих „erhält ...hier oft ein stark singendes Gepräge“ (стр. 52).

И код Броха се, у општим цртама, може констатовати она разлика међу тимочко-лужничким и јужноморавским говором која је и код мене констатована (стр. 271), јер и он вели за пиротски говор да се тамо могао чути, заиста, акценат који се приближавао ` , и то у широкој употреби, док за јужноморавски говор констатује употребу акцента који врло често нагиње и ` (стр. 51—52.).

У ствари, наравно, (исп. и Дијалекте, стр. 271—272), акценти ових дијалеката не одговарају типичним акцентима нашим ` и `` зато што је музичка страна тих наших акцента тако одређена и тако стална, бар у већини дијалеката српских, да се неодређено подизање тона у овим дијалектима не може са њима доводити у везу.

Брох истиче нарочито (53) разлике међу овим акцентом и бугарским.

„Die vorliegenden Dialekte Südserbiens... stehen auf der gewiss älteren Stufe“... него бугарски. Њихова се акценатска експираторна снага дели на различне слогове више или мање једнако (ibid.). У овоме он види знатну разлику ових дијалеката од бугарских и један услов више за могућност јачег утицаја на њих нашег књижевнога језика (стр. 54): „eine Stütze für den rasch um sich greifenden Einfluss der reichsserbischen Sprache“¹.

Сасвим је тачно опажање Брохово да су акценти ових дијалеката и акценти наших данашњих говора

¹ Тако треба да гласи цитат у моме делу на стр. XCVII.

несразмерне, неједнаке величине. Акценат је свих дијалеката ових крајева само један. Стога се и може говорити, са историске стране, само о месту акцента ових крајева. Признајући да се у свођењу ових акцената на цигло један може видети туђ утицај, македонски, романски или бугарски, ја се слажем са Брохом у томе, да је она основа која остаје када се акценатске квалитетске разлике одбију, заиста, старија него у бугарском, и додајем само, да се слаже са сличном основом старе српске акцентуације. Отуда се и карактер слогова слаже у акцентуацији ових крајева, донекле, са сличним особинама нашег књиж. језика (исп. уосталом Додатак).

Што се тиче места акцента — код Броха је тачно констатовано да се, нарочито, у врањском крају акцент, у извесним приликама, преноси. „Dieser Zug dürfte auf dem Boden des Dialektes selbst entwickelt sein“... (стр. 55). „Jedoch ist damit nicht gesagt, dass nicht der Keim der Erscheinung möglicherweise auf Einfluss von aussen zurückgehe“ (ibid. 55). И једно и друго је тачно, само морам одмах додати да тај утицај није српског књижевног језика. Уосталом, и у даљем излагању, особито, акценатских особина лесковачког говора, прецењује се утицај књижевног језика код Броха. У јужноморавском говору, а нарочито у његову јужнијем делу, акценатски утицај долази с југа, из кумановског говора и околних (исп. код мене стр. 286—287; исп. и ниже Додатак).

Што се тиче фразеолошке поделе превученог и непревученог акцента, коју Брох назива „eine sonderbare Laune der Sprache“ (стр. 56), није тачно да се та подела извршила тако, да се једне форме употребљавају стално са једним акцентом, друге са другим. Иако то не би било немогуће, ипак то још није случај у овим говорима. У неким се примерима, можда, може

видети принцип сличан косовско-ресавској акцентуацији: *кóза*, али *козá* је...; *овца*. али *овцá* је и сл., јер се у косовско-ресавском говору акценат преноси са последњег слога само онда када је на апсолутном крају речи. Све је остало, свакако, случајно. Када се оба акцента напоредо употребљавају, пренесени и непренесени, онда се у неком правцу употреба једног може и генерализовати. Зато је и претерано Брохово тврђење за акценат: „er erlaubt aber, so weit meine Beobachtungen reichen, niemals überhaupt einen Zweifel, auf welcher Silbe er ruht“ (стр. 58). То се противи и мојим посматрањима и његовим. Код места *Јаовца* ја сам био каткада у недоумици, где да ставим акценат, толико је његово место напоредном употребом и пренесеног и непренесеног акцента било некарактеристично. То исто примећује и Брок за *Ђурлину* (стр. 270): „Bisweilen konnte solcher Wechsel augenscheinlich den Sprechenden dem fremden Beobachter gegenüber so in Zweifel setzen, dass er gewissermassen selbst nicht bestimmt wusste, worauf der Nachdruck zu legen sei und z. B. eine Verbindung wie *једна жена* so unbestimmt aussprach, dass es dem Beobachter schwer fiel zu entscheiden, wo der Accent zu setzen sei...“ Али, разуме се, то не значи још да у тим случајевима морамо имати органске прелазе ка пренесеном акценту или примере који показују како се извршио прелаз о којем говоримо. Такве акцентолошке прилике могу бити створене и вештачким начином, што су обе акцентуације, и нова, са пренесеним акцентом, која је добивена са стране, и стара, без преношења, у употреби подједнако одомаћене.

За *четиресе* (Крф. 222) вели Брок ово: „Es ist zu bemerken, dass auf das auslautende e ein Nebenaccent fällt, der den offenen Auslaut immer deutlich hervortreten lässt; bisweilen wird der Nebenaccent so stark, dass man im Zweifel ist, wo eigentlich der Hauptton liegt, ja

eher zur Schreibweise *-sé neigt*¹. Довољно је да напоменем да се та реч употребљава са оба акцента (исп. код мене стр. 462), па да буде јасна ова неодређеност у Броха (уосталом, о јачини последњег слога исп. Додатак).

Овим се, мислим, исцрпilo све оно што Брох говори о принципској страни акцента ових дијалеката. Што он говори о акценту појединих граматичких категорија, то ће бити изнесено ниже на свом месту. Тамо ће се видети, колико Брох истиче утицај књижевног говора на ове дијалекте. Само један део студије Брохове, а наиме одељак: „*Einige Bemerkungen über die nominale Betonung der Leskovacer Mundart* (184—204), није могао бити употребљен, због тога што је материјал у томе одељку, и по начину прибирања и по унутрашњој вредности, врло непоуздан.

Да наведем овде и примере који одступају од старог преношења акценатског:

Поред облика *ý-гости*¹ Турл. (267), *ý-земи* Пир. (292), *ý-вечер* Пир. (295), *на-вечер* Вр. (102), *ý-руке* Лужн. (315), *ý-воду* Г. вл. (247), *на-главу* Пир. (289), *ý-планину* Пир. (292), *на-двор* Вр. (93), *на-јутро* Цр. тр. (240), *пб-ново* Лук. (133)² и др. сл., о којима се може испоредити код мене на стр. 178 и д., имамо и: *од-вече* Леск. (159), *до-јесен* Леск. (160), *за-ногу* Лук. (135), *у-главу* Крф. (213), *у-планину* Турл. (267) Крф. (212), *у-планину* Леск. (160), *у-мѝд* Крф. (211), *у-двор* Вр. (93), *на реи* Леск. (158), *у дѝвар* Вр. (98)³, *у пбље* Турл. (267), *за-ѝво* Турл. (267), *на ѝво* Вр. (93), *низ мѝре* Вр. (97), *на гѝре* Г. вл. (248), *на дѝле* Г. вл. (248), *на више* Лук. (135).

Поред облика *најстари* В. боњ. (245) и сл. Брох често бележи компаративе и суперлативе са два ак-

¹ на-гост Вр. (102) — *нагост*?

² Под утицајем облика, где се акценат са разлогом пренео, налазимо и оваква образовања: *на место* Пир. (293).

³ Исп. *д дѝвар* и сл.

цента: *пó-голѣм, нáj-голѣм, пó-убава, нájубава* Пир. (301), у *нájдлѣбѣку* Вр. (94), *пó-убава* Леск. (166), *нájвѣше* Вр. (91).

Ово бележење има доста разлога за себе, али оно није увек тачно. Јер иако је у већини случајева нагласак јачи на компаративној речци, ипак има и случајева где придев потпуно задржава свој акценат, у којима је, дакле, речца проклитична. Отуда се и јављају примери који су наведени код мене на стр. 440—441.

Да споменем још ове случајеве:

зá-три-вѣчера Турл. (267); *што нѣ-је изварáја* Вр. (91) (не=нас), *зар-трнче нѣ-ти-ги-дóнесе* Вр. (98), *па да нѣ не утепа* Вр. (100), *нѣ ли си видѣла* Вр. (101) и сл.; исп. код мене сл. примере, стр. 630—631.

II. Морфологија.

У главним је потезима овај део граматике добро израђен код Броха: то долази отуда што је граматички склоп ових говора врло прост и што се може врло лако утврдити. Тамо где има одступања од онога што је обично и нормално — ту је Брох већ мање поуздан и исцрпан. Тамо где су пак прилике (код глагола на пр.) замршеније, где је акценатски моменат толико исто значајан као и чисто морфолошки — ту има доста нејаснога и делимице нетачнога. На томе ћу се делу ја због тога и најдетаљније задржати.

Новога материјала овде има још мање него у I одељку; али акценатски непоузданих облика овде има још много више. Разуме се да је од овога двога оно прво за мене главније и да ћу се, према томе, на њему и, у главnome, задржати.

А. Деклинација.

Именице мушког рода имају чешће код Броха наставак *у* у вок. и тамо где му није место: *вúку* (старије генерације) Леск. (162), *чóвѣку* (поред *чóвече*) Лук.

(136); *грчáрину* Вр. (99) и *мúжу* Пир. (295) није у поменутим местима народно. Акцента ради да споменем и *овчáре* Крф. (212), под утицајем *nom. sing. овчáр* или са врањским акцентом. Исп. о томе код мене стр. 313 и д.

Кад би се за облике типа *цет сýнова* Крф. (216) и сл. могло доказати да су изворни, онда би за њих ипак вредило да се нису развили непосредно из облика *пѣт *сйнѡвā¹*, већ да су постали од облика *два сýна* и сл. исп. примере код мене, стр. 330), када се употребила ту основа множине (синов-и). То тврдим због тога, што је у овим говорима генитива плур. као граматичне категорије потпуно nestало, и ако има скамењених генитивних облика женског рода уз бројеве (в. код мене стр. 329).

Да наведем још неколико облика именица мушког рода којима се допуњује моја збирка: *вѣцър, вѣпрá* Леск. (186) исп. код мене (стр. 448) *вѣпрá тога*; по свој је прилици и у другим дијалектима првобитно тако било; исп. код Вука *вѣцар: вѣцара* и рл. *вѣцарови*, са чим се слаже оно што о оваквим именицама износи Решетар, а наиме, да такве именице према *nom sing.* образују у дијалектима постепено и друге падеже (*Die serbokroat. Vet. 47 стр.*). — *дѡмови* Вр. (104) Крф. 216), *дрúгови* Вр. (104).; од тога *дна* Лук. (138) мени је потпуно непознато и непоуздано; поред *дѡбри дни* Вр. (104) находимо и *дѡни* Пир. (299) Лук. (138); *жер, жѣрови* (врста птица) Запл. (248), *кмѣтови* Лук. (137); *коњѡви* Вр. 104) не само „код деце“, јер такав облик може свакако бити у употреби и код одраслих, исп. код мене *коњѡви* у Књаж. (стр. 318); *крсти* (асс.) Турл. (267), *лáктови* Вр. (104), *мѡве* Пир. (297), *мúжеви* Леск. (162) необично је, већ треба *мúжи*. Брох је за Пир. (297) забележио *мужѣве* и *мúжеви*, али је тачно само *мúже*; *овѡн, овѡнови* Леск. (162) Гост. (320) потпуно одговара

¹ Које бисмо на основу горњег могаи претпоставити.

промени те именице, али је погрешно: *два ђвна* Леск. (162) Гост. (320), *цедџсет ђвна* (ibid.), већ треба у оба случаја *овна*. У овим је речима, свакако, повучен акценат под утицајем књижевног језика, јер се облик уз број два у именица мушког рода и у овом дијалекту, као у српском језику уопште, не разликује од облика генитива једн. (исп. примере код мене, стр. 330). — *џњови* Лук. (137) Крф. (217) Вр. (104), *ајтове* Пир. (297), *рџбове* Пир. (297), *штрк*: *штрци* Запл. (248), *тџлци* Г. вл. (247). Прва су два примера непоуздана, јер ја сам у Врањи забележио *џњови* и *џњџви*, а и именица *пуг* требало би да има такав акценат. Акценат *пријатељ*, *пријатеље* Пир. (298) одступа од онога који сам ја навео, и који је обичнији, а који се слаже са акцентом наших других дијалеката (исп. стр. 358 код мене), али се и тај акценат чује у поменутој речи у Пироту. Поред *грађани* наводи Брох и *грађанин* Вр. (104), исп. код мене 321 стр. Именицама наведеним код мене под § 196 (стр. 380) треба још додати *грнчџрин* Врање (99).

Код именица женскога рода ваља ово приметити. Међу речи које се и у акуз. употребљавају са обликом наминатива, а које су наведене код мене на стр. 310 — 312, иду још и ове: *оди тројца* Пир. (290); *а-џурџнциј[а] му даде десетџна* (-ну) *симџта* Врање (97). Обичније је *десетџна симџти*, али *десетџна от симџти*, не само да је ретко, као што примећује Брох (ibid. 65 нап.), него је и ненародно; *при дружџна* Пир. (289); *кучџна* Леск. (асс.) (стр. 158) исп. *запалџше се кучџна* Леск. (ibid.). Све су ове речи истога типа и за све њих вреде исти разлози. У *три-џка рџбу* Пир. (288) и сл. облицима (80 *џка* и сл.) имамо скамењен облик. У *сџта цџтку* Ђур. (268) имамо у првом делу *сџта* сачувано као у непотпуно образованим сложеницама (*газда-Петра* асс. од *газда Петар* и сл.). Вокат. *џџце* Вр.

(98) није поуздан као облик, већ гласовна форма за номин. *дѣца* (в. Додатак).

Сада ћу навести облике именица ж. рода који акценатски или потпуно или делимично одступају и од Вукових и од мога материјала. Неки од тих облика нису акценатски поуздани, јер су забележени у крајевима где се акценат донекле превлачи, те у многим приликама могу представљати превучен акценат, а не акценат по пореклу на првом слогу, као што би то могло изгледати када се облик с таквим акцентом напореда стави с обликом који има акценат на крају. *вѣна* Гост. (320) место и поред обичног *вѣна* (*ibid.*) врло је непоуздано; *вилá* „Gabel“ Леск. (188) и *вѣла* „Vila“ *ibid.*; у Леск. заиста према ном. *вилá* има accus. *вѣлу*, а друга је реч ненародна; али *зѣлá* Леск. (156, 188) свакако је нетачно, јер код мене (стр. 51, 75, 348) има забележен облик те именице и у Леск. и многим другим местима и свугде одговара акценатски облику *зѣва*. Овамо долазе и ове именице: *дугá*: *дѣгу* Леск. (189) исп. *дѣгу* (=дѣгѣ) код Вука, — ја сам забележио и у Леск. *дугѣ*; *жѣне* рl. Пир. (297) исп. Вуково *жѣне*; *цет козѣ* ређе, али обичније *цет козе* Гост. (320) исп. код мене стр. 346, али и 279; *лозá*: *лозѣ* Леск. (187) исп. *лѣзу*: у ствари, у Леск. непознато; *метлá*: *метлѣ* Леск. (187), исп. *мѣглу*; *рѣкá*: *рѣку* Леск. (188) испор. *рѣку* (=рѣкѣ); *рудá*: *рудѣ* Леск. (188) — ја сам забележио *рудѣ*; *уздá*: *узду* Леск. (188) — ја сам забележио *узду*; *цѣнá*: *цѣну* Леск. (188) — ја сам забележио *цѣну*. Истина је да неким од ових облика можемо наћи паралела и у другим српским говорима, а такође и у другим слов. дијалектима, на пр. *козе дубр.*, руско *козы* (Решетар, *Die serbokroat. Vet.* 89), *лозѣ* исп. код мене стр. 346 и др., али су ипак неки горњи облици нетачни. Зато што су готово сви из Лесковца, где се меша, како вели и сам Брох, старија и млађа акцентуација, па је и

природно што је изгубљено код многих језичко осећање везано за место акцента у речима, Брох је могао помислити да ти примери заиста представљају народне лесковачке црте; али када се потраже у Лесковцу бољи дијалекатски типови, види се да то није тако. Према томе несумњиво је да су те речи Броху биле изговорене, можда на његова питања, тако како их је он забележио; али је тачност њихова односа у пом. и assus., према горњем, непоуздана.

Да споменем још: *вѷга* (вѷга) Лук. (155), *ждригла* («рага») Лук. (138), *јетрѷ* Вр. (106) исп. код мене 351, *оку* Пир. (289) исп. код мене 346—7, *трлѷ* Леск. (158) исп. код Вука *трло* «доље преко Мораве», *корѷбе* Пир. (292) исп. *корѷбати* «љуштити кукуруз» и код мене стр. 351, *кеѷа* Пир. (293) исп. *каја* Вуково, које претпоставља *каја, *кехаја; *месечина* Крф. (215): мени је најобичније *мѷсечина* (као и у Вука), али ми је познато и *месѷчина* тимочко-лужничкога говора (исп. код мене 383) и *месѷчина* косовско-ресавског, које би дало *мѷсечина (тако треба и разумети тамо наведени облик).

Немају већег интереса, јер су или књижевног порекла или са књижевним акцентом: *леѷота* Вр. (105), *красѷота* Вр. (105); народне су: *слаткоѷа* Вр. (105), *доброѷа* Вр. (105), *красѷота* Вр. (105), *прѷвара* Леск. (158).

Што се тиче именица женског рода других основа, да споменем само да се поред *големи моѷ* Вр. (105), *голем час* Вр. (105)¹ налази у Броха забележено: *иа* *после за ѷ куѷу што има чеѷада* Леск. (159), *од моје маѷтере* Пир. (299), што не представља народне црте, већ треба: *чеѷад, моју маѷтер*.

Именице средњег рода на *ѷ* (ѷ) имају код Броха врло несталну акцентуацију: *ждребѷ* Влас. (181) Крф. (218) Леск. (164, 193) Пир. (299) Киј. (237), *ждребѷта*

¹ *Један миш* (ibid.) нема већ тај значај, јер је оно и у другим дијалектима срп. мушкога рода.

Пир. (299), два *ждребѣта* Влас. (181), али и: *ждребѣ*
 Пир. (299), *ждребѣта* Леск. (164) исп. *ibid.* поред *ждребѣ*
 и *ждребе* стављено код Броха у заграду. Како већина
 ових говора не зна за преношење акцента у већим
 размерама, морамо претпоставити овде два облика:
ждребѣ и *ждребѣ*, са променом која им одговара. Овоме
 се противи *кљусѣ*: *кљусѣта* Леск. (164) исп. Вуково *кљусѣ*:
кљусѣта (Дан. *кљусѣ*), али баш за лесковачки гозор
 има много разлога сумњати у акценатску изворност
 објекта Брохова, исп. ниже. *прасѣ* Крф. (218), *прасѣто*
 Пир. (296): такав облик, ако га уопште има, редак
 је у Леск. (164); ја га у Леск. нисам могао наћи, већ
 једино: *прасѣ* Леск. (164) Пир. (296)¹; *прле* Лук. (138)
 „ждребе магареће“ или *иуле* *ibid.*; *телѣ* Леск. (193) Крф.
 (218) Зап. (272) одговара нашем обичном *тѣле*. При-
 мери типа *тѣле*, наведени код мене, припадају дијалекту
 (врањском) у којем је јако преношење акцента са по-
 следњег слога на претходни². Питање, да ли облици
 типа *прасѣ* и *ждребѣ* представљају остатке од облика
 типа *поросѣ* (*тѣле* и др.), или просто утицаје примера
 типа *телѣ* и других, којих има, особито на *чѣ*, врло много
 и у овом говору, на тип *прасѣ*, или, најзад, и по негде
 (на пр. у Пир. и Крф.) утицај облика са чланом, врло је
 тешко решити, јер је, *према горњим примерима*, све
 троје могућно. Да наведем овде још ова четири примера,
 које није тешко разумети: *бѣлѣ* (гушче) Леск. (164),
гѣлѣ Вр. (98) исп. *гѣлѣ*, *сѣљачѣ* Ц. ј. (27): у овим кра-
 јевима често се говори *сѣљак*: *сѣљаци* (исп. код мене 19);
тѣлѣ Вр. (98).

Али нема примера, у народном језику овога краја,
 којим би се могли правдати ови облици записани у Ле-

¹ Код мене је ту (стр. 361) штампарска грешка, као што се то може
 видети из поређење са *прасѣ* и *поросѣ*. Треба да је наштампано *прасѣ*.

² И ту морам да забележим (стр. 361) једну непотпуност: *тѣле* је требало
 наштампати *тѣле. Ади претпоставити овакав облик за овај говор, као што се
 из горњег види, није потребно.

сковцу: *брéме* (193), *вимé* (ibid.), *имé* (ibid.), *рамé* (ib.), *семé* (ib.) Сви ти облици имају оштри акценат на првом слогу у другим дијал., па би требало да имају овде такође акценат на првом слогу. Четири примера од тих пет (*брéмети* 334, *úмето* 450, *úмети* 334, *сéме* 361, *рáмо* 307) који су код мене записани, ма у каквим се облицима находили, говоре за то; особито пак говори за то *рáмо*, које је у таквој форми записано и у *Лесковцу*; доцније сам и у Леск. забележио: *вúме-та*, *ти*, *рáмена*, *сéме-та*, *ти*, *úме-та*, *ти*. И сам Брох истиче интересантност тих облика (193) и мисли да су се развили под утицајем других именица на *ε-ετα* (исп. горе), са акценатом на крају; али факат, што и код Броха нигде другде не находимо те облике (исп. стр. 138, 218, 299 и др.), а он их је забележио од учитеља Хаџи-Костића, који му је читао примере из Лескинових студија (о томе начину испитивања види код мене ХCVIII и д.), и који му је и иначе дао доста непоуздана материјала (исп. горе стр. 43—44), чини да бисмо, и без онога што сам горе изнео, могли назвати те примере непоузданим.

Множина у именица средњег рода обично је као и у другим дијалектима, само опет са неким акценатским модификацијама. Природно је што и поред *селó*: *сéла*, *колó*: *кóла* Запл. (249) имамо *пóље*: *пóља*¹ Леск. (163), јер се (исп. Даничића Гласн. XI, стр. 5, 7) однос *пó.ље*: *пó.ља* у дијалектима ретко чува.

Да споменем још ове облике: *устá* Леск. (189), *вратá* ibid.: у првом случају познато ми је за Леск. само *úста*, а за други и *врáта*. У Кијевцу је Брох забележио (273) поред *сенó*, и *сéно* изазвано вероватно, бугарским утицајем, нарочито обликом са чланом. Потпуно је непоуздано *местó*, које Брох спомиње на истој страни у 2 нап.; *мáло кáве* (тачније — *кавé*) Цр.

¹ В. код мене стр. 360.

j. (278) није генит. једн. им. ж. рода, већ ном. акуз. сред. рода; *повѣсмо* бележи Брох у неколико облика и његова му промена није јасна: *повѣсмо кучина* Крч. (246): „Die Flexion des Wortes ist mir unklar; nur diese Form ist notirt“ *ibid.* прим. 8; слична напоm. има и за Криву феју (стр. 221): од *онѡво повѣсму* Крф. (211), *онѡва повѣсма* Крф. (211), *јѣдну повѣсму* Крф. (211). Одавде је јасно да у Крф. та реч није позната и да јој је приповедач, не знајући је и не разумејући је добро, сваки час давао други облик. Таквих имен. има у овим говорима доста; на пр. такав је облик *пѡслу*, *гѡслу*, *мѡслу* и др. (исп. код мене стр. 305). Поред *дрѡво* бележи Б. и *дрѡвѡ* Мокр. (323) Леск. (190), за које код мене (исп. стр. 452 и 456) има потврде онда када се употребљава са чланом, али ми је за Леск. познато једино *дрѡво* у једнини, а у множини *дрѡвѡ*. Нетачна је ф. *говѣдѡ* Пир. (298), м. *говѣдо*, ако није штампарска грешка; исп. *ibid.* *говѣда*. Интересантан је облик *мѡње* Турл. (269.) Запл. (244) као имен. ср. р.; исп. код мене прим. из врањске околине (стр. 116). Како се напредо употребљава и *мѡња* у истим крајевима, можда је *мѡње* постало на тај начин што је а на крају прешло у е (исп. Додатак), па се такав облик схватио као облик ср. рода.

Иако је јасно да у тимочко-лужничком говору множ. од *ѡме*, *тѡме*, *вѡме*, *брѡме* гласи *ѡмена* Пир. (299) Крф. (218), *тѡмена* Крф. (218), *вѡмена* Пир. (299), *брѡмена* Пир. (299) Крф. (218), ипак треба испитати да ли је свугде тако. Интересантни су облици *ѡмета*, *вѡмета*, *брѡмета* — све у Пир. (299) (исп. горе 46 стр.) којима потпуно одговарају облици код мене, забележени уз бројеве: *ѡмети* (334), *брѡмети* (334), исп. и *колѡти* (334 код мене), *чебрѡти* (*ibid.*) и сл. Разуме се да су се ове именице образовале по аналогiji именица на е : ета (а : ата). Исп. сл. облике

у, буг. (Лавровъ, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка, 152).

Као облике множ. имен. средњег рода бележи Брoх: *бремѣна* Лук. (138) Вр. (106), *имѣна* Влас. (181.) Леск. (164), *вимѣна* Леск. (164), *ѹмѣна* Вр. (106) који су мени за Леск. непознати. Акцент у последњег облика изазван је, по свој прилици, обликом *ѹме* : *ѹмена*. Само не треба мислити, као што би из ових навода изгледало, да је ово наставак само за имен. средњег рода овога типа. Код мене има таквих образовања и од имен. средњег рода других типова (исп. 387 стр. и XXI). Овај је наставак свакако македонског порекла: исп. слична образовања у макед. говорима (Лавровъ, Обзоръ 152—153; *Oblak*, Maced. Studien 89 и даље). Сем тих облика и *врѣмена* и сл. развили су се и ови: *ѹмења* Лук. (138), *сѣмења* (ib.), *тѣмења* (ib.); исп. и у Леск. *ѹмења*, *вѹмења*.

Паралелу овим облицима представљају примери *кѹмења*, *кѹрења*, *рѣмења* Вр. (106) уз бројеве м. *кѹмена* и сл. Они су се развили под утицајем облика *кѹмење*¹ и др. исто онако као и облици *кѹмењи* Влас. (181), *кѹрењи* Влас. (181).

Да ли треба облику *ждребетѹна* plur. од *ждребѣ* Киј. (237) Турл. (272) давати већи значај и колико треба, то ми није јасно због усамљености примера. Испор. са тим ово тврђење које Брoх наводи по туђем казивању: „früher gebauchte man aber gewöhnlicher als Plural: *telčtna*, ја *tmam mlógo telčtna*“ (Пир. 299). Али то вреди за Пирот не само за старије време, него и за данас.

Да се задржим овде на ономе што је изнесено код мене на стр. 389 о суф. *иште*. Тај суф. у множини има у буг. фор. *ѹшта* и додаје се именицама да се њиме

¹ За Леск. (163) бележи Брoх *камѣна*, *корѣна* као плур. и напомиње да се а тако изговара (у напoм. на истој страни) да би се могло забележити знаком е. Исп. о томе Додѣтак.

обележи множина. Код нас тај суфикс има детеријоративно значење, па такво значење има и у говорима о којима сам ја писао. Зато и јесте врло тешко тачно одвојити оне примере у којима је *ишта* суф. у плур. од *иште* са детер. значењем од наст. *иште* само за плур. Од примера које сам тамо навео такви би могли бити: *гробиште* (гробље, управо *гробишта*), *кучишта* (кучина), јер за *пугишта* које се тамо наводи нарочито је означено да има детеријорат. значење; испор. и *дечишта* *ibid.* Где *ишта* има само значење плурала ту имамо утицај бугарских или македонских дијалеката. У сваком случају тога нема много.

О личним заменицама споменућу само да су примери *дај мене* Пир. (290), *има мене нешто* Пир. (290), је као асс. *fem. sing.* Лук. (139) — ненародни; тако је исто нетачна диференцијација у употреби облика *она* и *она́*, изнесена за Лесковац (стр. 166), на пр. у разговору: *она неје дошла јутрос*, а у причању *она́*; већ свугде *она́*.

Остале су заменице детаљније разрађене у Броха, ма да се и код њих осећа сталан недостатак у томе што су рађене по шаблону.

За облике *овај* и *овај* и сл. у мушк. и жен. роду Брох вели да не може за варош Лесковац да одреди (стр. 167), какав се вокал ту чује: *ѝ* или *а*, иако му је несумњиво да се у околним селима (стр. 168) чује јасно у мушк. роду *ѝ*. Ово је, у ствари, особина полугласника уопште, да се у Лесковцу изговарају са мањом полугласношћу. Нетачно је да се у Лесковцу *овија*, *тија* употребљавају за све родове, а *онеј* правилно само за *plur. жен.* рода (стр. 167—168), већ су *овија* и сл. облици само за *nom. pl. masc.* То је у толико сумњивије, што за такву поделу у употреби речених облика нема другде потврда, јер је и сам Брох констатовао за Врање засебне облике женског рода (стр. 109), а и код мене их има забележених за целу јужноморавску долину (исп. стр. 260 и д.).

Случајно је, дакле, што такве облике Брох није чуо. Према томе у Лесковцу имамо овакве облике: *овџ* n. sing. masc., *овáј* n. s. fem., *овџ*; *овџја* nom. plur. masc., *овџ*, *овáј*. То исто вреди у потпуности за заменице *тџ* и *онџ*. У Пироту бисмо имали овакве облике: *тџја* n. masc. sing. и plur., *тáја* nom. sing. fem. и nom. plur. neutr., *тџа* n. sing. neutr., *тџа* nom. plur. fem.

Што се тиче тврђења Брохова, да се код замен. *овџ* могу забележити облици са ст. акцентом у Врању (109), а у замен. *који* не могу — то је нетачно, јер се и ту као и код *овај* у добром народном језику употребљавају искључиво форме са непренесеним акцентом: *којú*, *којá*, *којó*, *којџа* и сл.

Што Брох за Крф. бележи *ова́кв*, *ова́кво*, *ова́ква* (стр. 222) и назива то, према *онакџе* и сл., „eine Laune der Mundart“, то није тачно, већ је или рђаво извешће или случајност што у Крф. није забележио и *овакџе* и сл. Тако се исто имају објаснити и ови примери: *овакџе*, *овакво* према *оваквá*, *оваквџу*, *оваквџа*, *такџе* и сл. у Леск. (стр. 168), исп. *овакџе* које сам ја баш у Лесковцу забележио (код мене стр. 57).

Примедба Брохова: „Auch *како* ist als Relativ gewöhnlich, und zwar nicht nur in Verbindungen wie *како је било*, alles was gewesen war, sondern auch z. B... *негџви жџни како-је стојáла и-дџвар*, seine Frau, die im Gefängniss¹ gewesen.... *како* fungirt also unflektirt, ganz wie *што*“ Вр. (109—110) — поникла је свакако по неспоразуму, јер је овде *како*, као и у другим српским говорима, *адверб* са значењем „wie“, а не релативна заменица. Што тај *адверб* има и релативно значење, то зависи од његове основе.

¹ Ово је нетачан превод, јер „*дџвар*“ не значи „затвор“ ни у врањском говору, већ једино „зид“; и иначе је „*и-дџвар*“ нетачно, већ треба *иџ*.

Тач. 246 моје књиге ваља додати још ове примере: *кога* Пир. (290)¹ Лук. (140), *комју* Крф. (219); за само *које* у Лук. (140) вреди оно исто што и за *овакѣв*.

Поред *њојн* Пир. (302), *њбин*, *њбина*, *њбино* Крф. (221) Брех бележи и *њовин*, *њовину* у Леск. (167), додуше, у загради; али он ништа не вели, да ли су ти облици у већој употреби и да ли *в* у њима није само прелазни звук од *о* ка *и*, који се каткада (можда и непотпуно) чује, али који се још није генералисао; мени су ти облици сасвим непознати. Што се тиче *чив*, *чиво*, *чива*, *чивога*, *чиви*, *чиве* у Лукову (140), које је прицао један од двојице људи које је испитивао Брех и говорио да му звуче „бугарски“ (испор. *сѣва* у североисточном говору буг.: Милетић, *Das Ostbulg.* 123) — они су познати и врањском говору.

Сасвим је случајно што је Брех у Лесковцу забележио само *моја*, *мојега* према *моју*, *моје*, *моји*, *моја* (стр. 167); нетачна је напомена: „*Wurzelbetonung ist aber anscheinend hier das gewöhnlichere*“ (167), а тако исто су нетачни и примери из Врања (108) у којима је акценат забележен само на корену, већ је свугде народни акценат непревучен (*моју*, *моји* и д.) То исто вреди и за *сáмо*, *сáма*, али једино *сáмога*, *сáму* у Лесковцу (стр. 168); испор. са тим облике у Лукову (стр. 141): *сам*, *само*, *самá*, *самóга*, *сами*, *саме* који се и у Лесковцу употребљавају. Такође је сасвим случајно, што *сѣв* и *сва* у Лесковцу „*waren nicht zu belegen*“ (стр. 168), а *сво*, *сви*, *сва*, *све* је забележено, јер су те форме заједничке свима говорима источне и јужне Србије. Облик *сво* исп. још и у Лукову (136).

Од осталих заменичких облика да споменем још *овелики* Леск. (168), које треба да гласи *оволики*, и *ники* (неки) Вр. (95), исп. код мене стр. 425.

¹ У нап. 17. на истој страни додаје Брех „*oder besser куга*“. О у *овакѣв* вези исп. код мене стр. 29.

Што се тиче разлике у употреби *ја* и *ва* као заменичко-прилошких партикула, и према начину и месту употребе, материјал Брохов потврђује оно што је изнесено код мене на стр. 262—264: *онѝја* Пир. (289) и на др. мест., *таја жена* Црв. јаб. Кал. (277), *таја деца* Кал Црв. јаб. (277), *таја стовна* Пир. (289), *онѝја лисица* Крф. (211), *овѝја дете* Цр. јаб. Кал. (278), *онѝју* Крф. (212), где је *ју* разумљиво; али *онѝва* Пир. (302), *онѝва, онѝво* Крф. (221) од *онѝво огњѝште* Крф. (211), *онѝва дете* Црв. јаб. Кал. (272): *овѝва* Крф. (221), *товѝ дете* Цр. јаб. Кал. (272), *товѝ* Крф. (221) Пир. (302), *оноу* Луж. (315) — у песми.

Овѝја пом. sing. м. Крф. (221) одговара облику *онѝја* (оња), о којем в. код мене стр. XX, 224, а особито 422.

Као што демонстративне заменице имају за plur. у јужном делу јужноморавског говора један облик (*тија* и сл.) за муш. и средњи род, тако је исто Брох констатовао за Врање (стр. 107) да се за мушки и средњи род у пом. pl. употребљава увек само један придевски облик (на пр. *дѝбри*). Колико он мисли да је то правило генерално у споменутом крају, види се из тога што за пример *десѝта кола* (исп. *цѝла кола* Лук. 136) у Лукову он вели ово: „Falls nicht nur eine Entlehnung vorliegt, hat man hier eine bewahrte Form des Neutr. Plur. vor sich; die erstere Erklärung kommt mir wahrscheinlicher vor“ (стр. 139). У колико се, и по Броху, удаљавамо од Врања на север, у толико се губи та особина, тако да за Лесковац он даје правило, које има, као и много што шта друго у Лесковцу по Брохову опису, мало чудновату илустрацију (стр. 165): *ѝрна пѝља, ѝбава пѝља, богѝта сѝла, такѝ су врѝмена, свакојѝка ѝмена, али и богѝти сѝла, и једино: у тија краѝе су голѝми вимѝња* (стр. 165)¹. То је речено, по свој прилици, опет према мишљењу

¹ Што Брох на истом месту наводи и *ѝрни бѝчи, ѝши* — то је неспоразум, јер су те имен. у другим дијалектима женског рода, а у овим мушког као и многе друге *ѝ* основе; о *вимѝња* в. стр. 48.

урођеника које је у таквим стварима врло непоуздано. Што се тиче других места: Власотинаца, Криве феје, Запања, Пирота и осталих (исп. 182, 218, 252, 301) тамо те особине, по Броху, нема. Из овога се види да се речена особина наводи, у главном, у јужно-моравскоме говору, и у толико више у колико су у њему места јужнија. Већ код Лесковца њена употреба престаје готово сасвим. И код мене (стр. 624) има таквих примера, али врло мало¹. У овоме се појаву огледа као год и у многој другој црти врањског говора и околине, македонски утицај. Како је то, дакле, спољашњи утицај новијег датума сасвим је природно, што су се и у Лукову сачувале и старије конструкције; а њих ће бити вероватно више него што је Брох изнео.

Облик *иљадо* Крф. (223) Зап. (254) чује се у овим дијалектима, и ја га, свакако случајно, нисам забележио; али *зоре стоји двама* Пир. (303) у Пироту је сасвим непознато.

Брохово правило да се у Лесковцу говори *једѝн једна*, а „im Neutrum ist dagegen *једно* häufiger als *једно* falls dies letztere überhaupt gebraucht wird. Im Neutrum des Plurals liess sich nur die Betonung *једна* konstatieren“ (168) тако исто је нетачно као и многа друга слична правила о лесковачком језику; већ и у Лесковцу имамо *једѝн, једна, једно, једни, једне, једна*.

Само са гласовне стране представља интерес ф. *идинаес* Лук. (141). Акцентски су непоуздани облици *дванаести, тринаести, дваести* Лук. (141), јер када су ти бројеви кардинални, акценат им никад не стоји на томе слогу, а они задржавају увек свој акценат при прелажењу у ординалне. — *четвóрица* Крф. (223) исп. *четворíца* Вр. (111) Лук. (141); *дваестина, триестина* Крф. (223) немају такође народни акценат.

¹ Исп. још код мене *зрна тикан* Т. Вујк (426); *на по некоји места* Пир. (425) и сл. треба друкчије тумачити.

Говорећи о употреби *t*, *v*, *n* као члана у пиротском говору Брох примећује: „Der erstgenannte Stamm scheint der gebräuchlichste zu sein und dürfte sich im Ganzen mehr einem wirklichen bestimmten „Artikel“ nach germanischen Begriffen nähern; auch der hat aber, eben weil ihm andere zur Seite stehen, viel von dem demonstrativen Charakter der Bedeutung bewahrt“ Пир. (300). Испор. са тим код мене о значењу члана *t* и осталих стр. 444 и д. и 628 и д.

„Neben dem *ti* des Mask. Plur. wird auch *te* gebraucht; die letztere Form ist aber nur da notirt, wo das Substantiv selbst die im vorigen Paragraph erwähnte Endung-*e* hat: *ovčaré-te* neben *ovčaré-ti*. Es kommt dies bis zu einem gewissen Grade einer Harmonisirung der Vokale nahe. Übrigens ist die Form auch in der Verbindung *svi-te* . . . notirt“. Пир. (300—301). Констатовање овога факта и размишљање Брохово донекле је тачно, и оно се слаже са оним што је изнесено у мојој књизи на стр. 449; али морам одмах приметити, као што сам и тамо изнео, да има примера који се овомеprotиве, на пр. *коњите* и да се за њих, а, можда, и за све примере, мора претпоставити ипак бугарски утицај.

„Bemerkenswerth ist bei der Anknüpfung einer einsilbigen Form des Artikels die Neigung, die Endsilbe des Substantivs zu betonen, somit das Wortbild zu paroxytoniren“ . . . *колó-то*, *колáта*, *женéве*, *рукéве*, *мужбт. телéто*, *пољé-то* Пир. (300). Иако примери нису најбоље пробрани, јер неки према другим говорима и примерима у овим дијалектима имају на крају акценат и без члана (*телé* исп. горе стр. 45; *женéве* исп. код мене стр. 345), ипак је ово опажање тачно. Таква склоност постоји у многим случајевима, и то у Пироту и околини више него у другим крајевима. Стога ја ту особину, и поред тога што се неки примери могу сматрати као да су

се самостално развили (види код мене стр. 457), ипак сматрам за унесену из бугарског језика.

Поред примера у којима се то огледа, а које сам ја изнео на стр. 456—457 своје књиге, има их још у збирци примера наведеној на истом месту, стр. 447 и д., а исп. такође и *синовѣти* Мокр. (323), *друго-то*, *друге-те* *ibid.*, *прасѣ-то* Пир. (295) и сл. Иако импулс долази са стране, иако се такви примери лако шире и све се више утврђује та склоност, ипак остаје правило да именице добијајући члан не мењају свог акцента.

Од прилога и свеза да споменем ове: *пољчка* Врање (94), *божѣм* Вр. (92), *лелѣ* (м. *нелѣ*) Пир. (293), *јегѣ ни иџште из робѣју* Пир. (288) у значењу „о да“. У Врању се чује чак и *божѣм* (управо *божѣм*).

На промени именица, као што се из горњег види, по различним категоријама, Брох се мало задржава. Што се тиче промене имена најслабије су оне партије где је подједнако важан синтактични моменат као и морфолошко-акцентатски, на пр. употреба одређеног и неодређеног придева, која није рађена у довољној мери према значењу у реченици (стр. 181—182, 251, 272, 301). О конгруенцији да приметим да је Брох очекивао *добра бчи*, *џши*, а говори се *добрѣ*, *добрѣ бчи*, *џши* (Запл. 249)! Брох даље наводи једну сасвим ненародну реченицу: „*ама су љбава телџи*“ (Запл. 250), до које је дошао, вероватно, стављањем питања, и чуди се облику *љбавѣ прѣџи* (Запл. 250.)! И то све због *телѣ*, *прѣсе* у једнини; као да су то иста образовања! Тако су исто потпуно ненародни облици *овѣј је човек бѣље од тога* и сл. (Лук. 139), ако се не претпостави нека допуна за *бѣље*: са здрављем, имањем или сл. Јер се компаративн слажу као и придеви са именцом на коју се односе. Тако је исто погрешно тумачење *све*

vódu, *све trávu*, *све grá* (Лук. 141): *све* је адверб од којег зависи овде *trávu*, *vódu*, *grá* које је једнако са акуз., али које овде синтактички није акузатив¹, већ је општи падеж који врши службу *gen. part.*

Б. Конјугација.

Како материјал Брохове књиге у овом правцу према моме не представља великих одступања, то ћу све глаголске особине прегледати код сваке глаголске категорије понаособ не развијајући материјал онако како сам то учинио у својој књизи.

Нарочито је важна синтактична страна у глагола. Глагол је Брох детаљно испитивао, и највише и најбољег материјала има из те области. Али у целом излагању има један основни недостатак који се огледа у већини примера. Под једним глаголом наводе се најразличнија образовања, и то као да су облици са истим значењем којима се допуњује главни глагол. На пр. „Liegen“: neben *lézim* geht das Präs. *légam* (vgl. auch *légnem*); neben *lézeše* auch *légaše*. Der Aorist *légo*“ (Вр. 123). Ово је типичан пример. Прво, *légam* има други вид глаголски но *lézim*, он је *итеративан*, а *лежим* је трајан; друго, његово је значење фактитивно (*ich lege mich*), а *лежим* има средње значење, значење стања (*ich liege*); то исто вреди и за имперфекат; треће, имперфекат гласи обично *лежашем*; четврто, *légo* је аорист од *свршеног* глагола *легнем*, и то према *léгам* по значењу, и пето, *лежим* има сасма обичан аорист *лежá*. Дакле, под једним се глаголом наводе произвољно узети облици од других глагола, са другим значењем, који су само сродни по корену са основним глаголом. То је

¹ Нетачно је да *лежем* у Вр. говоре само дошљаци (124); *брдари* Пир. (298) има акцент *невародни*; *ујем*, *зајем* Лук. (131) — *невародно*; *вос. добро жéно* Враће (107) Крф. (218) — *непознат*; *имегíја* Зап. (249) *збирна* је имен. која се употребљава м. plur.; у Крф. има *това* поред *то*, *товá* (221); *жел* — *треба јел* (Крф. 219).

стална особина свих глаголских прегледа у Броха. На пр. уз *praes. коѡам* наводи се аор. *коѡа* или *заклá* (120); међутим је *коѡа* од трајног глаг., а *заклá* од свршеног; Брох је овде могао навести *клá*. Стална је готово особина Брохова да уз трајне глаголе наводи аористе од свршених глагола, иако и ти трајни глаголи имају своје аористе; а тако исто је обично код њега да уз свршене глаголе који немају имперфекта (сем у врло ретким и нарочитим случајевима) наводи имперфекат од сасвим других трајних или итеративних глагола. Тако, на пр. уз тренутно *пáдо* (од *пáднем*), он наводи имперф. *пáдашем* (Вр. 117) од глагола *пáдам* (трајног и итерат.); уз *се увéдем* наводи „Als Präsens wird *уведúјем* verwendet“ (116) као да *увéдем* није превенс, само нарочите врсте, и као да *уведúјем* нема сасвим друго значење (уводим); *пóјем*, аор. *запојá* (148); *илетém*, аор. *исплéто* (257) као да нема тај глаг. аор. *плéто(x)* и као да *исплéто* има сáм исто значење и т. д. Могло би се помислити да је Брох хтео да наведе и сложене форме глаголске, да би се могао познати акценатски однос међу простом и сложеном формом, али се то ни по чему не види; већ, напротив, он на једном месту изреком вели: „Die Formen verschiedener Themata vermischen sich in dieser Weise (говорио је о неколико тема, наравно, са различним значењем) im Gebrauch, was ja für den slavischen Verbalbau ganz natürlich ist“ (120). Према томе је јасно да Брох заиста мисли да су горњи облици „суплетивни“; а то је нетачно. Зато у овом правцу глаголске групе Брохове не представљају глаголске системе, како би се према њима могло рећи, већ обично само материјал из различних глаголских система. Ја сам га тако и употребио. Он, наравно, отежава да се одвоје заиста „суплетивне“ основé, на пр. *могу* има, заиста, аор. *могá*, *зребém* има, заиста, аор. *зребá* и сл. А такви се глаголи

код Броха не одвајају од осталих у којима се мешају основе различних глагола.

На основу неодвајања синтакт. момента од морфолошког Брох је дошао до закључка да се у 1 л. једн. облик аориста употебљава за 1 л. имперфекта (Врање 112). Према овоме се и ставља обично код њега облик аориста поред 1 л. имперф. (исп. ниже стр. 62.). Али то није тачно ни за 1 л. ни за остала л. То констатоване потиче опет, по свој прилици, од нетачног саопштења.

Сада ћу се овде, као у горњим главама, задржати на ономе што изазива нарочиту пажњу.

Praesens. Наст. у у *praes.* исп. у Г. вл. (247): а *ја-ћу, каже, да-покрадну*. Питање је, да ли је ту то обично и да није са стране донесено (исп. и код Броха стр. 254). Необичан је акценат у *идѐм, идју* Крф. (226), и, вероватно, нетачан. Поред *бѐремо* Цр. тр. (240), *збѐре* Г. вл. (246) бележи Брох и *берѐм* Запл. (264) Леск. (179). Оба су акцента и код мене забележена (исп. стр. 519 и нап. исп. текста). Код глагола *прати* он бележи и *перѐм* Леск. (179). Запл. (264). Поред Вукова *пѐрѐм* зна озри-нићки говор за *перѐм* (Решетар 186—187); а у Србији *мачвански, јадарски и ваљевски говор*, колико ми је познато, знају за њ такође: *пѐрѐм, опѐрѐ, дѐрѐм, издѐрѐм* и сл. Иначе је обична и Вукова акцентуација у тога глагола: *пѐрѐ, прдперѐ* и сл.

Нису сасвим ретке за овај дијалекат форме: *течим* Лук. (146), само са акцентом на првом слогу: *течим* Вр.; али *зѐби* и сл. Пир. (307) мени је непознато, и при поновном тражењу нисам га могао у Пир. наћи. Обичан је такође глаг. *трају* (Врање) и *зѐби* (поред *зѐбе*) Врање.

Интересантан је облик *кѐне* Г. вл. (247), који се иначе употребљава у слож. глаг.; акценат у *врѐм* Пир. (294) погрешан је (исп. пример код мене на стр. 520).

Поред итерат. *постѐљем* (исп. код мене 494) да забележим и Брохово *постѐљем* Крф. (232), са инте-

ресант. облицима *посла́, посла́л* (= -стл-, -стл-), ако су тачни.

Поред *ме́ља* (Лук. 147), *сте́њам* (Вр. 124), које сам и ја забележио (исп. код мене s. v.), да наведем још: *кѡља* Вр. (93), *закѡљам* Вр. (92), *че́шам* Вр. (124); исп. и *грéшам* поред *грéшим*.

За облик *умéсеш* Лук. (135) и сам Брох тврди (у 19 нап. на истој страни) да је „auffallend“. Оно свакако стоји место *умешаш*. Друго *е* (-сеш) то јасно показује, а тако исто и значење његово.

Облик *дúге* Пир. (296) није тако јасан као што би се могло мислити према 67 нап. Броховој на истој страни: „So lautet die ältere Form. Jetzt *dtize*“. Јер *дúге* не представља ни у ком случају правилан *praes.* од глаг. осн. *дúга-*; то би било *дúга* према овим говорима (исп. многобројне примере код мене, в. регистар s. v.). Према томе *дúге* је или *дúга* са *а*, које иза *г* прелази у звук сличан гл. *е* (исп. Додатак), или је нетачно забележено.

Сад. време од *орати* има у Пир. *орéм, орéш, орéге* и сл.; али се налази, како вели Брох, и *бремо* (312), исп. *орати*: *дрéм*. Ја сам констатовао само *брэм*.

Да споменем још: *бљúјем* Крф. (233), *кљúјев* Вр. (100), *пљúјем* Крф. (233) исп. код мене стр. 148, 529—530 и XXII; *пѡсле се ста́је* у знач. свршен. глаг. „састане“ Г. Вл. (247); *ицјéмо* Цр. Тр. (240) исп. код мене 529; *ја не знам* Крф. (212) Лук. (134), *ја не смéм* Вр. (101). Сумњив је акценат у *игрáју* (bis) Крф. (214), нако Брох на истој страни (у 30 нап. исп. т.) примећује: „Seltener betont man *úграју*“, јер у колико сам год случајева бележио акц. код таквих глагола, а ја сам га забележио у стотинама случајева, забележио сам га на првом слогу (исп. правило код мене, стр. 526).

Великој збирци примера (Дијалекти, 497 и д.), тако карактеристичних за овај крај, на *ује* додаћу овде још неколико из књиге Брохове. То чиним нарочито стога

што су ти глаголи врло значајни за ове говоре: они мало по мало потискују друге начине глаг. образовања и јављају се нарочитим обликом трајног глагола.

— *оздрављујем* »лечим« (?) (93), *провукујујем* Крч. (246); *сишују* Пир. (312) — несигурно по акценту, треба *сишују станујеш* (устајеш) Вр. (92, 93), *уведујујем* Вр. (116), *узимљујем* Вр. (120).

За глаголе IV врсте оба раздела има мало шта да се каже.

видиш ли онуј бабу куде влаче кучина Крч. (246) не показује јасно, да ли овде *е* стоји место *и* или је ово граес. од основе *влака*. Од *уговем* Леск. (177) зап. нач. *угови* не слаже се са *сѣг кју те говим* Леск. (177), што показује да је овај глагол из III прешао у IV вр.; у ствари, тај глаг. и као сложен гласи у Леск. *уговим*. Поред *жели* Вр. (122) има Б. и *жељејем* Леск. (177); овде је помешано *жалелејем* или *жељујујем* са *желим*, јер *жељејем* нема у Леск. Са облицима глаг. *чинити* (код мене стр. 537) исп. *чинију* и *болију*; *учиним*, *учиниш* Крф. (232); у Леск. је познато само *чинију* и *болију*. — *прегласи* („повове“?) В. боњ. (245).

Imperativus. Код зап. начина имају две ствари на које треба обратити пажњу: наст. множ. и акценат. Готово за све дијалекте, које је описао, Брох износи двојак наставак у том облику, *ете* и *ите*: *тресите*: *тресете* Лук. (142), *молите*: *молете* Вр. (111) Крф. (224) Влас. (183) Леск. (169) Запл.: »stimmt ganz zu dem aus Leskovac bekannten« (254). За Пирот: *треси*: *тресете*, *бери*: *берете*, или: поред *молете* и: *молите*, *молите* (304.). Колико сам ја могао, путујући по ист. и јужној Србији, да видим, народни је наставак *ете*, а *ите* је, иако није сасма непознато, туђе. Гдегод сам налазио тај наставак (*ите*), налазио сам и знаке позајмица многих речи из књижевноадмин. језика. Зато ја и видим у наставку *ете* велику старину (исп. код мене 540 и д.). Кад би оно што износи

Брох било тачно, тада би несумњиво било само толико, да се наст. *ете* у наше говоре уноси из македонских и бугарских дијалеката, и да време тих позајмица није старо. Али се са тим не слаже географска распрострањеност тога облика и оно што сам ја о њему запазио.

Акцент се у императ. или слаже са *ргаес.*, када се акценат *ргаес.* слаже са облицима од инфинит. основе, или се подударе са облицима од инф. основе када се през. и инф. основа не слажу по акценту. Како је неслагање тих облика само у томе што облици од инфин. основе имају каткада акценат на наст. када га *ргаес.* има на корену, јасно је да се све више развија и код императ. акценат на наст. У мојој књизи (стр. 541 и д.) изнесено је доста примера којима се то потврђује и за ове дијалекте, само са једним одступањем, а наиме, да јужноморавски д. има и у императ. пренесен акценат са наст. на основу (корен) као и у *ргаес.* У тимочко-лужн. говору опажа се природнија тенденција, да се што више у императ. употребљава акценат на наст.

Али од тога одступа пиротски говор (стр. 304). Акцент се у императиву у њему, према Броху, може овако дефинисати: 1) када је акценат у *ргаес.* на наст. — онда је у императиву на корену: *тресѐм* : *трѐси*, *трѐсете*. Томе одговарају код Броха готово сви примери оваквога типа: *увѐди*, *увѐдете*, *мѐти*, *плѐти*, *донѐси* и др. (стр. 306), *пѐчи*, *сѐчи*, *врши*, *вршете* и сл. (307); *кѝни* и др. (308); 2) када је акценат на корену у *ргаес.* — тада је у јединици (али не увек) акценат и у имп. на корену, али у множ. — на крају: а) *бѐрем* : *бѐри*, *берѐте* (304), *ѝзни*, *узнѐте* : *ѝзнем* (308); са овим се не слаже *умрѝ* (308). Овамо, ваљда, долазе и глаголи типа *кѝљи*, *кољѐте* (309), *врѝжи*, *врѝжете* (312) и сл. б) *мѝлим* : *мѝли*, *мољѐте* (и *мољете*) (304).

Али са овим се већ не слажу и код Броха многи глаголи: *водѝ*, *водѐте* (311); *носѝ*, *носѐте* (311); *давѝ*, *давѐте* (311); *газѝ*, *газѐте* (311) и сл. Са првим правилом не слажу

се такође и ови облици: *дојди* (Пир. 306), *живи*, *живете* (310), иако Брох наводи *praes. живим*. И Брох сам то примећује.

Као што се из овога види пиротски говор заузима у овоме правцу засебно место међу говорима тимочко-лужничког типа. То је тачно, и то је Брох добро запазио. Али према својој материјалу ја не могу потпуно потврдити правило изведено према Броховој материјалу. Само се прва тачка, по моме мишљењу, оправдава; а у глаг. 2^{-е} групе има нетачности. Прво, оног непаралелизма међу једнином и множином, у ствари, нема: *бери*: *берете*, *узми*: *узмете*, а од глагола на *и* увек: *моли*: *молете*, *крсти*: *крстете*, *носи*: *носете*, *води*: *водете*, *мери*: *мерете* и сл. Друго, ја сам забележио и по месту друкчији акценат у неким случајевима; исп. *моли*, *берете*, *узмете* и сл. са горњим примерима. Из овога се види да се мојим материјалом 2^{-а} тачка знатно проширује. Питање је сада, на који се начин извршило поменуто померање акцента и које крајеве обухвата поменута система императива. Али на то се, док поменути дијалекат не буде боље испитан и са географске и језичке тачке гледишта — не може одговорити.

Као паралела *виђте* (код мене 541) нека послужи *виците* Пир. (310).

Имперфекат. Код имперфекта треба у овим говорима нарочиту пажњу обратити на његово значење; нарочито, на значење његово у свршених глагола, од којих се у овим говорима каткада образује имперфекат. С друге стране, потребно је и овде, бар у главним потезима, оцртати однос имперфекта, и трајних и свршених глагола, према аористу и претериту, нарочито према аористу трајних глагола. Ти ми односи нису били потпуно јасни када сам писао своје „Дијалекте“, јер нисам био предузимао студије у том правцу на самом терену, али сам доцније имао прилике и то да посматрам. Како

Брохов рад не даје повода да се о томе овде детаљније говори, исп. о томе ниже у „Додатку“ и горе стр. 58.

Друго је питање о наст. за 2 л. плур. Брох за н. вели да је у Лесковцу облик аориста: *трéсешем*: *трéсосте* (169), *чúвашем*: *чúвáсте* (ib.), *мóлешем*: *молúсте* (170); а за Власотинце констатује: „In Vlasotince hat die 2 P. des Plurals die zu erwartende Form: *трéсешете*, *чúвашете*, *мóлешете*; man substituiert somit nicht die Form des Aorists, wie es in Leskovac der Fall ist“ (183); и за северније Запаље вели да зна за такву форму (355).

Облици 2^{ог} л. мн. имперфекта врло су ретки у говору, и зато није чудо што их Брох није чуо. С друге стране, значење аориста од трајних глагола заиста је блиско (али не и идентично!) значењу имперфекта, те су људи, од којих је Брох тражио поменуте облике, могли смењати њихову употребу. У ствари, и у Леск. и у другим местима јужноморавског говора добро су познати и облици другог лица мнимперф., и они гласе од горњих примера овако: *трéсесмо*, *чúвасте*, *мóлесте* и увек слично томе. Друго је питање, да ли су познати у 2 л. плур. облици: *трéсешете* које Брох бележи за Влас. и Запаље. Тај је облик сам по себи могућан, и ја сам га (Дијалекти, стр. 551) ставио у парадигму, јер одговара принципу образовања овога имперфекта. Али у својој збирци примера (стр. 553—564) ја нисам нашао ниједног који би то потврдио, а при поновном посматрању сличних појава у Брању и Лесковцу ја опет нисам могао констатовати тај облик. Према томе за њ треба нових потврда.

Да наведем овде неколико интересантнијих облика у Броха.¹

¹ Не знам зашто Брох за *идем* (258) вели „Das Impf. hat die auffallende Form *дóдеше*“ и за Запаље и Влас., када је познато да је то имперфекат од *до(х)óдм* (исп. код мене стр. 555), и треба, управо, да гласи: *дóдеште*.

— *грéјеше* Вр. (97), *грчешем* Зап. (262) (в. Додатак), *лéжежем* Запл. (262) (в. Додатак), *жéшем* Запл. (260), *сéчешем* Леск. (173), *грéсеше(м)* Крф. (234), *мóжешем* Запл. (259). Лако је погодити како су се образовали облици: *сечéјешем* Запл. (259), *грéбéјешем* Запл. (258), исп. *мрíјеше* Крф. (229), *мрéјеше* Вр. (120). Исп. и прим. код мене на стр. XXIII и ниже Додатак.

— *ја илeћá* Леск. (171) као имперф. веома ми је сумњиво, већ би могло бити аорист; м. *срeћáшем* Леск. (172) треба *срíћашем*, *умíрашем* Запл. (260), *музá* Вр. (118) је само аорист; *мóгаше*¹ Лук. (147).

— *мрејá* Вр. (120) је аорист; *мрéјаше* Леск. (174) (в. Додатак); *чувáа* Крф. (224), *илéтег* Крф. (226), *мóгaa* Крф. (228) као 3 рl. имперф. бугаризми су; *вићао* Запл. (262), *грéбeо* Пир. (306), *úде(ј)о* Пир. (306), *млзéјо* Пир. (306), *илетéјо*, *илетeо* Пир. (306), *тресéјо* Пир. (306) Запл. (254), *тресéосте* Запл. (254), *једéјо* Пир. (306), *печé(ј)о* Пир. (307), *сечé(ј)о* Пир. (307) и т. д.

Последња су образовања врло обична у пиротскоме говору.

Аорист. Основна је црта свих ових говора, и јужно-моравских и тимочко-лужничког типа, да глаголи са вокалном основом, изведени и неизведени, када су сложени и свршени имају у 2 и 3. л. једн. акценат на првом слогу, а у осталим лицима на последњем (т. ј. основином вокалу): *св^ачувá*: *сб^ачува*: *св^ачувáмо* и сл. Када је глагол прост, т. ј. није сложен, има акценат на истом месту у свима лицима: *чувá*: *чувá*: *чувáмо*: и т. д. У оном пак случају када итеративни глаголи постају сложени и имају трајно или итеративно значење, наравно, и акценат остаје непревучен у 2. 3. л. sing., на пр.: *доносí* 1. 2. 3. л. јед., *доносíмо* и сл.

¹ Нетачно је *ја не мога* за 1 л., *не мога* за 2 и 3 л. (Леск. 174), већ треба свугде *мога*.

Такав акценат већином добијају и они глаголи који имају у глаголској основи акценат на првом слогу: на пр. *газѝти* овде *гази* — : аор. *гази* и сл. Исп. са тим од *видим* : *видѝ* : *видћ* : *видѝмо* и сл. Ако неки глагол има само једну форму, па ма био и свршен, или ако се од свршеног глагола образују сложени свршени, онда за њих вреди оно што и за просте глаг. (т. ј. да не мењају места акценатскога): на пр. *строши* (разбити) 1. 2. 3. или *пушти* 1. 2. 3. и *спушти* и сл.; *идѝ* : *идћ*, *нађѝ* : *нађћ* и сл.; *сћдо*, *сћде* и сл. (свршен глаг.); *оседињаће* (x) : *оседињаће* (3 л.) и сл.

Глаголима са вокалском основом пришли су и сви једносложни глаголи са вокалском инфинитивном основом: *сћбра* 1 л. : *сћбра* и сл.

Код глагола на *ну* (гепр. *на*), који су већином тренутни и кад нису сложени, развија се однос као и код сложених свршених многосложних глаголских основа; само се то јаче опажа у јужномор. говору, док у тимочко-лужничком има још доста остатака од старије акцентуације.

Засебно место заузимају глаголи I врсте типа *плетем* и сл. типова. У тимочко-лужничком говору ту имамо просто и генерално правило: акценат не мења никад свога места и увек је на првом слогу простог глагола, дакле: *плћто*, *плћте*, *плћтомо*; *исплћто*, *исплћте*, *исплћтомо*. Јасно је да је то добивено према преношењу у 2 и 3 л. код простих глагола исп. *плћтох* : *плћте*.

У јужноморавском говору имамо развитак којим се п овај глагол. тип приближује осталим, јер поред обичног *исплћто*, које је добивено преношењем акцента с краја (в. Додатак), *исплете*, *исплетѝмо*, које је старо исп. Додатак), и *плћто* : *плћте*, *плетѝмо*, *плетѝсте* и сл., сада се све више развијају облици *исплетѝ* (1 sing.) према *исплетѝмо*, и сасвим је обична, на пр. у Врању, код простих глагола, употреба акцента на крају: *плетѝ* :

плетé према *плетóмо* и сл. Наравно да је раније било добивено и *исплéтомо*, *плéтомо* и сл. према *исплéто(x)* *плéто(x)*.

До ових закључака ја сам дошао на основу свога материјала (исп. *Дијалекте*, стр. 566—580) и својих посматрања; а то потврђује и Брохов материјал. Наравно да има, и код њега и код мене, и различитих комбинованих случајева према горњим.

Поред обичнога *можé* (2. 3. аор.) Запл. (259) Леск. (171) Пир. (308) и другде находимо и *не може* Влас. (259), и поред тога што је обичније *не може* Запл. (259). Природно је што се поред *могó(x)* и других облика употребљава и *могá* Вр. (119) Лук. (147) Запл. (259), и што је тај облик по негде истиснуо форму *мого(x)*. (Крф. 224), само је питање, да ли је то ту једини облик за аор. Код глаг. *рећи* имамо разнолико акцентовање: *рекó* Запл. (259), *реко* Вр. (119) Лук. (146), *рече* Запл. (259) Вр. (119) Пир. (289) исп. и *какó рече* Пир. (290), *рэкóмо* Вр. (92. 93. 119) Лук. (146). и сл. Интересантно би било *отидó*: *óтиде* Вр. (117), али оно, на жалост, није тачно забележено. Исто тако у Леск. не находимо *отíдо*: *óтиде* (172) и *дођó*: *дође* (*ibid.*), *дођóмо*, већ подједнако и у Врању и у Лесковцу само: *отидó*: *отидé*: *отидóмо* и *дођó*: *дође*: *дођóмо*.

— *однесó* Вр. (117), Лук. (145), *понесó* Вр. (98), али и *однесо* Вр. (117) Лук. (145), а такође и *понесо*; *однесе* Вр. (117) Лук. (145), *дóнесе* Вр. (98); *однесоше* Пир. (289).

— *собукó*: *сбуче* Вр. (119), *сблече* (*ib.* 94); али и *собúко*, *собúкомо* итд.

— *тресó* Вр. (118): *тресе 2 и 3 л. једн. у Врању се не може констатовати (113) (?), исп. са овим у Крф. *тресó*: *тресé* (234) — по јужноморавском типу, и *тресо*: *тресе* по тимочко-лужничком. Овоме потпуно одговара и: *отресó* *отресе* и *отресó*: *óтресе* Крф. (227). Исп. још: *истресó*: *úтресе* Влас. (184), *истресó*: *úтресе*, *истресóмо* Леск.

(174); *истресо*: *истресе* Зап. (255—256); али *истресó*, *úстресе*, *истресóмо* Вр.

— *помузó*, *óмузе* Леск. (173) Вр. (118); мени је за Леск. познато само *помúзо*.

— *стригó* Вр. (119); наравно, и *стрижé*, *стригóмо* итд.

— *везó*, *везé* Вр. (118); *навезó*: *навезе* (?) Леск. (172), *зовезó*: *завезе* Вр. (118).

— *одвезó* Вр. (117), *одвéзо* Вр. (117) Лук. (145), наравно, и *óдвезе*; у Леск. 1 л. *одвéзо*.

— *плéто* Лук. (144), *плетóмо*, *-óсте*, *-óше* Крф. (226), *исплéто*: *исплете* Леск. (171); да додам за Врање: *плетó*, *плетé* и *исплéто*, *исплете*, *исплéтомо*.

— *тéко* Вр. (119), Лук. (146), *течé* Вр. (119), *úстече* ив.

— *упредó* Вр. (116), *запредó* Вр. (116), *запреде* Вр. (116); Леск. 1 л. *испрéдо*.

— *мéто* Вр. (116), *прометó*, *прóмете* Вр. (116), *мéто* Лук. (144), *промéто* Лук. (144).

— *пéко* Вр. (119), *печé* ив. итд.; *првeкó*, *првeчe* ив.

— *секó* Вр. (119), *сечé* итд.; *посéко*: *пóсече* и сл.

— *жегó* Вр. (118), *зажегó*, *зáжеже* ив.; м. *зáжеже* обичније је *зáжежа*.

— *увéдо* Лук. (144), *одвéде* Пир. (289), *увéде* Пир. (289).

— *гризó* Вр. (118).

— *прободó* Вр. (116), *прóбоде* Вр. (116) Лук. (144), *пробóдо* Лук. (144).

— *пасó* Вр. (118), *пасé*, *напасó* и сл.

— *кладó* Вр. (117), *накладó* Леск.¹ (172) — треба да гласи *наклáдо*.

— *врó*, *врше*, *врóмо* *врóсте*, *врóше* Пир. (307) није тачно, већ треба: *врó*, *врше*, *врóмо* и сл.; у Врању *овр*, *овршé* итд.

— *гребó* Вр. (118), *загребó*, *зáгребе* Вр. (118). У овој се функцији чешће употребљава и друкчије образовање:

¹ Није „Schreibfehler“ како мисли Брех.

греба́, греба́мо Лук. (146) Крф. (227), *изгреба́: изгреба* Леск. (173), *огреба́: огреба* Крф. (227).

— *гъетó* Вр. (116).¹

Интересантни су глаголи у којима би акценат требало увек да стоји на корену.

— *једó, изедó, úзде* Вр. (117) и *изéдо*. — *падо, паде, па́домо* Вр. (117). Уз *паде* (Вр. 93) даје Брех овакву примедбу (17 нап.): „*паде ist bei anderen Leuten zu Hause, nicht in Vrañe*“. — *трго* Г. Вл. (247) — *дадо́* Лук. (152), *да́де, да́доше* *ib.*, *дадо́, да́де дадо́мо* Вр. (126) обичније је *дадо́* и сл.; *продадо́, прóдаде* Леск. (179) — *побéго побéже* Вр. (122), исп. у Пироту *побéже* (289), *побéгоше* Пир. (290). — *излéзе* Пир. (289) — *стадо́, ста́де* Лук. (149), *остаде* Вр. (94), *úстаде* Вр. (93) *оста́де, остаде* Леск. (176).

Слично овоме имају акценат и други глаголи који шире своју основу: *ја га не познадо́* Леск. (175), *он ме не познаде* Леск. (175), *уздéб: úзде* Вр. (93, 119), *уздéб, úзде: узéбмо* Лук. (147), *умéдо: úмеде: Леск. (177)*. Већина се ових облика у народном језику дотичних места ретко употребљава (исп. Дијалекте 566—9).

На основу горњег материјала може се констатовати још ово: да су у јужноморавском дијалекту глаголи са акцентом на првом слогу (типа *побéже* и сл.), имајући у 1 л. аор. облике *побéго, продадо́*, и изједначивши се са глаг. *исплéто: úсилете* у једном облику, почели образовати 2 и 3 л. са повлачењем акц. : *прóдаде, побéже*. Тај је облик сада обичан у јужноморав. дијалекту. Глаголи пак типа *исплéтох: úсилете* добили су облик *исплéто* од *исплето* (*x*) фонетским путем. Према новом односу *продадо́: прóдаде* почели су ови глаг. добијати и у 1 л. облике *продадо́* и сл., али су се и стари још задржали (т. ј. и *продадо́, прода́де*). Природно је што се према

¹ Код Даничића, Акз. и гл. стр. 4 нап. 4, вели се да у Вука стоји *нагъести*; међутим у II изд. стоји *нагъести, нагъетѣм*; а у I нема тога глаг.

томе, када су ти глаголи прости, развија акценат на крају, т. ј. *дадó*, *дадé* и сл., исп. са тим *илетó*: *илетé*. То исто вреди и за неке глаг. на 67 стр. који су такође, првобитно, имали акценат у аористу на 1 слогу, сем у 2 и 3 једн., када су сложени.

За једносложне вокалне глаголске основе вреди, као што је речено, правило, да се акценат, кад оне постану сложене, преноси, па било да се тај акценат преноси по Вуковој акцентуацији или не преноси; али и овде има одступања, код Броха, и то тако, да и они глаголи код којих би требало да се акценат преноси — не преноси се, и обрнуто.

— *заклé*: *зáкле* Леск. (174), исп. *закунá*: *зáкуна* Вр. (120), али *заклé* 1. 2. 3. Запл. (260).

— *почé* Леск. (174): *пóче* Леск. (174) Пир. (291. 289. 308) Крф. (211). Вр. (93. 100), али и: *почé* 1. 2. 3. Запл. (260) Крф. (228); у Вр. и *почó*.

— *узé* (*узó*): *ýзе* Леск. (174) Пир. (288. 289. 291. 308) Г. Вл. (247) Запл. (260); али *узé* 1. 2. 3. Крф. (229).

— *умрé*: *ýмре* Вр. (120) Леск. (174) Пир. (308); али *премрé* 1. 2. 3. Запл. (260).

— *запр́*: *зáпр* Запл. (260) Пир. (308).

— *простр́а*: *прóстра* Вр. (125), управо, *простр́*: *прóстр*.

— *прождра́*: *прóждра* Вр. (125) — необично у том месту.

— *пожé* 1. 2. 3. Запл. (260); *ожé* 1. 2. 3. Пир. (308) није тачно, већ *óже* 2. 3.

— *убí* 1. 2. 3. Крф. (229) Вр. (за сва лица?) (121), али и: *убí*: *ýби* Пир. (309) — тако треба и за Вр.

— *завí*: *зáви* Вр. (121), *ýви* Пир. (291).

— *ськри* Крч. (245), али *ськри́* (за сва лица?) Кр. Ф. (229).

— *омí*: *óми* Пир. (309), *измí*: *ýзми* Леск. (175), али и: *измí* 1. 2. 3. Запл. (261).

— *обу* Крф. (229) — за сва лица.

— *позна* Врање (за сва лица?) (121) Крф. (229) Запл. (261), али: *призна*: *призна* Пир. (309), *не позна* Влас. (261), а *он мене не позна* Крф. (229); за Вр. треба *позна* 2. 3.

— *зачу*: *зачу* Леск. (175) Запл. (261), *одчу* Пир. (309), иако тај глагол иначе (код Бука) не преноси акцента.

— *обра*: *обра* Вр. (125) Пир. (312), *избра*: *избра* Леск. (179), *забра*: *забра* Крф. (233), али *избра* 1. 2. 3. Запл. (264).

— *оира*: *оира* Крф. (233).

— *закла* Вр. (120) — тако само за прво лице, јер на стр. 93 има два пут *закла* за ост. лица, исп. *закла*: *закла* Запл. (260) Пир. (309).

— *издра* 1. 2. 3. Крф. (233), али *одра*: *одра* Пир. (313).

— *измле* 1. 2. 3. Запл. (260), али *измле*: *измле* Леск. (174).

— *отру*: *отру* Лук. (148).

Од општег принципа преношења акцента у овим говорима, колико ја могу верификовати Брохов материјал, једино одступа материјал двају дијалеката: кривофејског и заплањског. Да та одступања нису сувише многобројна, да се и у тим крајевима не опажа наклоност, као и у другим, да преносе акценат у оваквим случајевима, — могло би се мислити да су то њихове локалне особине. Али овако ја у то веома сумњам, и бојим се да Брох није добио рђава извешћа у овоме правцу, као на пр. што је несумњиво да је у 3. а. у Крф. *сѣкри* (Дијалекти, 571) једино тачно. То је у толико вероватније што материјал из споменутих крајева и у другим правцима (исп. ниже) одступа од материјала осталих говора, иако то не би смело бити, пошто оба припадају дијалекатским типовима за које је горњи принцип несумњиво утврђен. Само у врло ретким слу-

чајевима има колебања у говорима. Ја сам опазио у глаг. *умрети* овакве примере: Пир. *муж ми умрѣ*; у Леск. поред *џмре* и *умрѣ*. Према томе изгледало би као да се у тога глагола не осећа тако јака веза са трајним гл. *мрети*.

Оно што је о глаголима на *ну(ти)* изнесено код мене на стр. 571—572 врло лепо потврђује Брохов материјал.

— *реkná* (1 л.) Вр. (99), а 3^{-^{ле}} *рѣкна*, *самна* (3 л.) Вр. (92), т. ј. *сѣмна*, *сретнѹ*: *срѣтну* Запл. (258), *бѹтну* (аор. 3.) Пир. (289), *вѹну* Пир. (293), *прснѹ* *ѹскра* Пир. (292), *рѹпнѹ* (3 л.) Г. Вл. (247), *стигнѹ*: *стѹгнѹ* Запл. (261), *паднѹ*: *пѹдна* Вр. (117), *викнѹ*: *вѹкнѹ* Запл. (261) Леск. (176), *метнѹ* (1 л.) Вр. (116) и 3. *мѣтна*.

— *побегнѹ* (1 л.) Крф. (230), *подигнѹ* (1 л.?) Крф. (230), *заседнѹ* (1 л.) Крф. (227), *уметнѹ*: *ѹметна* Вр. (116), *пѹвикна* (2 л.) Лук. (149), *слегнѹ*: *слѣгну* Леск. (176), *исраснѹ*: *ѹзраснѹ* Крф. (226), *пѹтънѹ* (3 л.) Пир. (310), *пѹвенѹ* (3 л.) (309), *прѹѣиснѹ* (3 л.) Пир. (309), *погинѹ*: *пѹгинѹ* Леск. (175) Запл. (261) Крф. (230) Пир. (309), *замрзнѹ*: *зѹмрзнѹ* Леск. (176), *пропаднѹ*: *прѹпаднѹ* (али и *пропаднѹ*!) Крф. (226).

ОвOME би се противило само: *стигнѹ* (1. 2. 3. л.) Крф. (230) и *мрзнѹ* (1. 2. 3. л.) Леск. (176), исп. ниже.

За ове примере: *станѹ* Лук. (149), *сретнѹ* Крф. (227), *помогнѹ* Крф. (228), *станѹ*, *останѹ* Крф. (230), *кренѹ* Крф. (230), *сѹмнѹ* Крф. (230) није јасно, да ли, по Броху, исти акценат остаје за сва лица, па се према томе не може ни рећи, да ли представљају одступања од горњег правила или не.

Ово привидно одступање акцентуације ових глагола од нове акценатске системе свих глагола ових дијалеката у томе је, што овде ови глаголи, и кад су прости, могу повлачити свој акценат на први слог у 2 и 3 л. једн. аориста. Сем тога што и у другим

дијалектима нашим ови глаголи у већини случајева повлаче акценат (исп. Даничића, Аксенти и *glagola*, 27—35), има овде још један моменат, који је врло важан за све друге измене које су се у овом правцу извршиле, а то је, што су ови глаголи већином моментани (свршени), и могу према трајним глаголима од истог корена ступати у онај однос у којем су сложени и свршени глаг. према простим и трајним, па је и на њих примењен принцип акцентовања у 1 л. једн. и у 1. 2. 3. мн. крајњег слога основе и повлачења акцента у 2. 3. sing. То индиректно потврђује и *мрзну* 1. 2. 3. sing., јер је тај глагол трајан. Према томе једино би одступање било кривофејско *стигну* за сва три лица (исп. горе), за које, као и за много штошта друго, забележено код Броха у томе месту, можемо с правом посумњати, да ли му је било тачно саопштено; а у осталим говорима имамо и ту повлачење акцента: *стигна*: *стигна* Вр., *стигну*: *стигну* Леск.

Код глагола вишесложних на а налазимо и код Броха потврду онога што је горе изнесено (в. Дијалекте, 580), напр.: *измеља*: *измеља* Леск. (174), *изгребја*: *изгребја* Запл. (258), а *поба ме њства* Пир. (289), *поиска*: *поиска* Крф. (233), *одма (се) дете задија* Крф. (233), *отрова*: *отрова* Крф. (233), *запоја*: *запоја* Крф. (234), *закова*: *закова* Крф. (233), *заплака*: *заплака* Запл. (264), *иштрља*: *иштрља*¹ Пир. (308), *објашја*: *објашја* Леск. (178), *потепја* (1. а) Вр. (99) итд.

Према томе ја сматрам примере које ћу ниже навести за нетачне, било зато што су, заиста, Броху нетачно саопштени, било зато што се у њима огледа утицај књижевног језика. Није, свакако, случајно што је већина таквих примера из Запања, за које смо и у другим правцима могли констатовати необично и неосно-

¹ р у оба случаја (*иштрља*: *иштрља*) свакако је штамп. грешка.

вано одступање од других говора, које се не потврђује мојим материјалом.

— он све проглоца́ Крф. (232), заискá: зайска Запл. (263), посеја́ (1. 2. 3.) Запл. (264), заврза́ (1. 2. 3.) Запл. (264), заора́ (1. 2. 3.), уврза́ (1. 2. 3.) Пир. (312), каза́: ка́за Сев. Запл. (264), срéта Вр. (98). Разуме се да овамо не долази облик *умеја́* (напр. Запл. 262), јер је то само нарочит облик аориста м. *умé*. Поред *умеја* за 3. sing. (Пир. 310) употребљава се и *умеја́*.

Да пређемо на глаголе на *ува*, *ује*. Ти, обично, итеративни глаголи развијају трајно значење кад добијају префиксе, па према томе имају акценат у аористу увек на крају. Исп. код мене велику збирку примера на стр. 497—503. То, донекле, потврђују и глаголи таквог образовања код Броха, али их има и врло много који се томе противе.

Поред *казува́* 1. 2. 3. Запл. (264), *прекупува́* 1. 2. 3. Пир. (313) и мн. других ми находимо примере и са пренесеним акценатом: *заказува́: за́казува* Леск. (179), *прекупова́: прéкупова* Леск. (179), *ја прикупува́: он прикју́пува* Ц. Јаб. Кал. (278); али свугде ту треба да је акценат на крају (исп. ниже).

На стр. 234 наштампао је Брох списак таквих глагола из Крф. По моме је мишљењу готово у свих акценат нетачан: *поштова́: по́штова*, *закраљева́: закрáљева*, *замолова́: замóлова*, *затргова́ (1. 3.): затр́гува (3.) замилува́ (1. 3.): замíлова (3.)*, *напредова́: напредóва*. Прво, *поштува́* и *напредува́* треба тако да гласе у свима лицима јединине; друго, *закраљева́* и *замолова́* сумњам да су народни, и треће, од остала два глагола могу гласити форме аориста, са пренесеним акценатом, једино: *замилува́: за́милува*, *затргува́: за́тргува*. Акценат је у њих повучен онда када је обраћена пажња специјално на значење почетка вршења радње (исп. у Броха и *замилува́* као 3 л. и с. л.); тада се цела радња замишља у тренутку отпочи-

њања, исп. на пр. *изболува*: *изболува* („преболе“), у којем се пажња обраћа једино на моменат свршетка.

Наравно овамо не долазе глаголи као: *запљува*: *запљува* Крф. (233), *отрува*: *отрува* Вр. (126), *дете јучер* *въз дѣм прѣрова* Вр. (112) и др. сл., јер ово нису изведени глаголи наставком *ува*, *ује*.

Код глаг. на *е* (resp. *а*) находимо правилно: *видѣ*. *седѣ*¹ Вр. (122) Крф. (231), *ненавидѣ*: *ненавидѣ* (ако је народно) Запл. (262), исп. у Влас. *ненавидѣ* (?), *увидѣ*, *увидѣмо* Крф. (231), *цѣте* Лук. (145), *триѣ* Лук. (150), исп. сумњиво *триѣ* (аор.) Вр. (122), *живѣ* Лук. (150) исп. *живѣ* (?) *ibid.*, *седѣ* Лук. (150) итд.; *изгоре* (3 с.) Леск. (177) Лук. (150) Влас. (262), *полежѣ*: *пѣлежа* Запл. (259), *заживѣ*: *заживѣ*, али и *заживѣ* Крф. (231), *заволѣ*: *заволѣ* Крф. (231), *заболѣ* (3 с.) Крф. (231), *излете се лисѣца* Леск. (158), *забојѣ*: *забојѣ* Крф. (231), *уговѣ*: *угове* Леск. (177), *завѣдо* (исп. горе): *завѣде* Леск. (177), *загрчѣ*: *загрча* Леск. (177), *престојѣ*: *престоја* Леск. (177).

Поред тих облика находимо код Броха и овакве: *увидѣ*: *увидѣ* Крф. (231), *изгорѣ* (3 с.) Запл. (262), *прегорѣ* (3 с.) Пир. (311),² *полетѣ* (3 с.) Пир. (311), *улетѣ* (3 с.) *престојѣ* (1. 2. 3.) Крф. Запл. (262), *пролежѣ* (1. 2. 3.) Запл. (262), *потрчѣ* (1. 2. 3.) Запл. (262), *закипѣ* Запл. (262) (3 с.), *задржѣ*: „2. 3. mit derselben Betonung oder auch „он ме задржа“ Крф. (231), *престојѣ* „2. 3. ebenso, somit ohne Accentwechsel“ Крф. (231), *пилѣ пролетѣ* Крф. (231).

Примери: *полетѣ*, *улетѣ*, забележени код Броха, потичу, по свој прилици, из текста на стр. 292. Он гласи: „када *полетѣ озгора*, *улетѣ деведесѣ аршиѣна љ-зем*“, *седѣ двѣсѣ гѣдинѣ љ-земи*, и *никој нема да ме извѣди*“ *каже*; *па каже*: „*искочи та узѣ трнокѣ да се искоиѣ*.“

¹ Интересантно је, ако је тачно забележено, *то*, *тѣ* (2. 3.) *томо*, *тосте* *тоше* Крф. (231).

² Узето свакако из текста на стр. 292: „*прѣсну искра*, *прегорѣ конѣ*“.

Пре свега овде се мора учинити једна исправка текста. Место „да се ископа“, свакако, не може тако гласити, већ треба место да ставити та. Тада је јасно све, а тако исто и то, да су сви горњи облици: *полетé* *улетé*, *седé*, *искочи́*, *узé*, *ископа́* облици 1-вог лица јединине аориста, а никако 3-ћег лица, а Брох их је разумео као 3-ће л. Таких ће грешака бити и међу другим облицима као што ће се то видети из примера које ћу ниже навести.

Примери, наведени на 72 страни, већином су из Запања и Криве Феје, крајева који нису давали Броху поуздан материјал. Али међу горњим глаголима има их који заиста могу имати акценат у 2. и 3. на крају (в. Дијалекте, XXIII стр.). Од горњих примера, по моме мишљењу, такав акценат може имати: *полетé*, *закви́* и *потрча́*, јер они, ако се сва пажња не обрати на момент отпочињања (исп. горе), не значе свршену радњу у смислу сложених свршених глагола који акценат повлаче, већ значе и: почео да *лети*, *кипи*, *трчи* и т. д. Зато могу задржавати акценат као и сложени глаголи који су трајни или итеративни. Са овим глаголима не треба мешати овакве: *оседињавé* (1. 2. 3) у Пир., *полудé* (1. 2. 3), који имају само ту форму у таквом значењу. Али глаголи типа *поседé* (1. 2. 3) иду међу горње (*полетé* и сл.), само имају друго значење: „он неко време, мало седе“. Уосталом код неких глагола зависи једино од смисла, да ли ће у 2. и 3. л. једн. преносити акценат. На пр. забележио сам у Врању: *износи́* 1. 2. 3. на пр. *сéно* или сл., али „*кокошка се износи*“ — „*кокошка престаде да носи* (јаја)“; или: *извлачи́* 3.: „он извлачи“ и *извлачи* 3.: „он сврши са влачењем“ и сл. Горњи примери гласе у Врању: *закви́*, *цблете* и сл.

Глаголи IV врсте на *и* у аор. потврђују постављено правило. Њих има прилично код Броха. Поред

целог списка глаг. из Кр. Феје (стр. 232), који ово потврђују, има много и из других говора, на пр.: *удаџи*: *удаџи* Пир. (311), *јаши* Вр. (122), *мучи* Вр. (123), *удаџи* (3 л.) Пир. (289), *стрџи* (3.) Пир. (289), *намести* (1 л.) Вр. (99), *води*, *носи* и сл. Запл. (268), *ја се разљуги* Вр. (100), *ја тебе добро учини*, *а ти зашто мене овако учини* Запл. (266), *зашто ти нас не превари* Вр. (94) („нас“ — ненародно) и мн. др.

Моје правило потврђују и ови примери: *преводи* 1. 2. 3. Пир. (311), *уводи* *ibid.*, *преноси* 1. 2. 3. Пир. (311), али једном, додаје Брох, и *узноси* (3 л.) Пир. (311) што би се могло протумачити, ако је тачно забележено, на горњи начин. Тако исто ми је врло сумњиво *завлачи*: *завлачи* Пир. (307), исп. горе; али свакако је нетачно *погази* 1. 2. 3. Запл. (263) (исп. и код Броха *прегази*: *прегази* Крф. (232), *доводи*, 2. 3. *дџоводи* Крф. (232), *доноси*, 2. 3. *дџноси* Крф. (232) и сл. — *што ураде* Пир. (292), за које Брох вели у нап. 29: „Der Ausdruck ist mir nicht klar“, треба разумети исто онако ко и *радел*, *зарадел* итд., исп. код мене стр. 505.; дакле, и у њему је е м. и нефонетског порекла.¹

„Zu den verschiedenen Unregelmässigkeiten kommt noch der für sich stehende Aorist: *оџа*, 2. 3. *оџаше* oder *џаше*, Plur. *оџамо*, *оџасте*, *оџаше* oder *џашев*“ Леск. (178). Неправилности ту, наравно, нема, већ су облици *оџа* 1. 2. 3. *оџамо*, *оџасте*, *оџаше*, — аориски, а *џашем* итд. — имперфекатски.

О партиципима се нема шта много рећи. У сваком је случају нетачно за Лесковац да је у part. praes. обичан наставак — *јисџи*: *чувајуџи*, *чекајуџи* и сл. (стр. 170). Напротив, из списка оваквих примера који сам навео на стр. 582 своје књиге може се видети да у овоме правцу Лесковац не одступа од осталих

¹ Облик *умрџи* поред којег ставља Брох и *умрџи* (Г. Вл. 246) треба разумети као праес.

говора овога краја, а о томе сам се и поново уверио. И за Криву феју наводи Брох такве примере (*кле-чајучи*, у тексту стр. 211), на пр. *плетејучи* и сл. (стр. 225), али у оба ова случаја имамо, несумњиво, књижевни утицај или подражавање књижевноадминистративном говору.

Part. praet. act. II подвргао се у овоме дијалекту тако знатним именима да су сви глаголи, са малим изузетком, добили акценат на крају у облицима мушк. рода и на претпоследњем слогу у свима другим случајевима, па ма на коме слогу био акценат у другим дијалектима. Како треба разумети примере *могъл*, *могла* Запл. (259) Пир. (308), *рекъл*, *рекла* Запл. (259) Крф. (212), *дълбъл* Крф. (228) (*дълбъл?*) изнео сам на стр. 587 своје књиге. Под утицајем таквих и сличних облика развили су се и, ако су тачно забележени, ови облици у *Заплању*: *заирл*, *заирла* (260), *зѣрл*, *зѣрла* (*ibid.*), *умрл*, *умрла* Запл. (260), исп. обичне облике ових дијалеката: *тресъл*, *тресла* Запл. (256), *одбръл* Крф. (212) „разумео“, *изаткала* Вр. (96) т. ј. *изѣткала* и сл.

Што се тиче примера типа *дѣшаја* Леск. (157), *ре-каја* Влас. (184), *дѣшаја* (*ib.*), *назѣбаја* (*ib.*) — за њих се не може рећи ни да су изазвани књижевним језиком, ни неким нарочитим ритмичким правилом (исп. 72. 157. 184), и ни у коме случају нису ограничени на Власотинце, већ их има и у другим крајевима јужноморавског говора (исп. примере код мене на стр. 606—608). Њих треба објашњавати унутрашњим приликама у самим тим партиципима (исп. код мене стр. 608—609). Што се тиче облика *казаја* Влас. (184), *ка-дија* (*ibid.*) — први је могао бити изазват тиме што се поред *рекаја* употребљава и *рекаја* (или сл.), па и обрнуто поред *казја* и *казаја*; али, и поред тога, ја сумњам да су то народне форме.

Да забележим још неколико интересантнијих облика:

— *квел, квелá* Пир. (308) има необичан акц. м. *квелá*. — *връл*: *врл* Пир. (307) или *овръл* и сл. = *оврхъл*. — *окнем*: *окъл* Пир. (312) врло је необично м. *окнѹл* — *окаја, окала* Леск. (178) — *белејало* Крф. (230) — *кокошке су ускрекале* Крф. (211) — *живим(?)*: *живѹл(?)* Запл. (262) — *чатим*: *чатѣја* Леск. (177). — *царували* Лук. (135): по *свој* прилици, ненародно. Ономе што сам изнео о part. praet. pass. на 616—619 своје књиге — ја немам шта да додам из Брохове књиге. Па ипак да наведем неколико примера:

— *умѣнен* Крф. (229) — *прекорен* Леск. (199) — *цѣпену* Г. Вл. (247) — *написано* Крф. (232) — *покојан* Крф. (233) — *ожњѣјан* Крф. (229) — *задржан* Крф. (231) — *рѣкнен* Крф. (228), *почнен* Крф. (228), исп. *заклана* Крф. (229), *брашно је смленó* Пир. (309).

Кривофејско *издлѣбан* Крф. (228) образовано је од глаг. основе *длѣба-*, а не од *длѣбе-*.

Од облика на *т* да наведем само *дѹгнат* Враѣе (121), које је разумљиво, и *прóклет* Запл. (260), *проклѣт* (као придев) *ibid.*; исп. код мене стр. 618.

И облике као *ја бѹчу куде вáс* Крф. (235), и облике типа *бѹћу* Влас. (183), и све друге сличне — ја сметрам као донесене са стране (исп. код мене стр. 645); то исто мислим и о облицима *погубити, казати, уводѹћу* у Пироту (друкчије Брох, стр. 305).

О синтактичним особинама ових дијалеката не може се ништа ново рећи на основу Брохове књиге. За то ћу ја овде изнети само неколико примера, који увећавају колекцију примера изнесених код мене.

— *но је било кљуса* Лук. (134), *имáло тројца* Пир. (298), *имáло-је некакве рѣбе* Крф. (211) (акцент ненародни), исп. код мене стр. 624—625.

— *онѹ лѹди куј се затѣкли* В. Боњ. (245), ако не примимо Брохову претпоставку „*куји*“ (нап. 2 на истој страни), *куј* се једначи овде са *што*.

— *па пита од лисицу* Лук. (134) свакако није обична конструкција. Ако је тачно забележена, она би могла представљати контаминацију са *тражи од лисицу*, јер се по тексту који следује („*камо масло?*“) види да је та конструкција могла бити у памети приповедачу кад је текст Броху саопштавао.

III. Текстови.

Из онога што је до сад изнесено могло се видети да је вредност језичкога материјала у Броха у различним местима различна. Он је свугде зависио од својих објеката, који су пружали материјал онако како су умели и знали, а не увек онако како би требало. Истина је да се на ово може приметити: чим они нешто изговарају овако или онако, то у њихову језику и постоји или може постојати, и испитивач је дужан то и да саопшти. То је само, донекле, тачно. Јер испитивач треба да посматра дијалекат, да му ухвати све основне особине и да нам их представи у целокупној слици, са свима њиховим карактеристичним цртама. Када то учини, онда он може изнети сва „вољна“ и „невољна“ одступања. Ја признајем да је тај посао врло тежак, и да би га у потпуном смислу речи могли вршити тек домороци из дотичних места, јер је у свима другим приликама испитивач у зависности од својих објеката; треба много посматрања и верификовања, па да се непоузданост таквих објеката сведе на минимум. Брох је, наравно, био као странац још у много тежим приликама, и морамо му одати признање што је и оволико могао успети.

Код Броха, као што се из горњих примедба могло видети, најнепоузданији је говорни материјал из Криве феје, Заплања и Лесковца. Међутим текстови из истих места, сем Лесковца, нису тако рђави. Према томе, то

двоје, описивање језичких црта и бележење текстова, не мора ићи паралелно.

Овде хоћу да дам укратко карактеристике текстова које нам износи Брех. Ја сам у својој књизи (стр. СI) изнео да је Брех несумњиво тачно забележио текстове; само је питање, колико су тачно њему саопштавани ти текстови. Овде ћу сада о томе говорити.

Текстови из *Врања* (91—103) акценатски нису увек поуздани, иако је несумњиво да у *Врању* има више преношења акцента него у севернијим јужноморавским дијалектима. И дикција није увек народна. У њој има нешто натсгнуто, варошко. Нема ни лапидарности ни живописности народнога стила. Сем свега тога, приповедач има још и индивидуалну особину, која показује његово порекло с југа, да *в* на крају речи изговара као *џ*, и да неке звучне сугласнике на крају речи изговара каткада мукло; исп. горе стр. 23. Текстови из *Лукова* (132—136) бољи су од *врањских*, али и они показују доста јак јужни (македонски) утицај. Текстови из *Лесковца* (стр. 157 и д.) врло су непоуздани, а нарочито материјал под бројем VI. Ако се све друго и може назвати, донекле, грађом нечистог *лесковачког* језика, чак се ни то не може рећи за материјал под бр. VI. Оно што је у првом ступцу (VI одељка) — то је рђав конгломерат различних особина језика овога краја, врло измешаног; а у другом ступцу — то је исто, само мало поправљено. Текстови из *Криве феје* (210 стр. и д.) доста су тачни. Акценат је у већини случајева народни. И дикција, иако не увек, ипак има много добрих места. Текст из *Кијевца* (стр. 238) бољи је него текст из *Црне траве* (239—240), али је песма из *Кијевца* (238—239) гора од њега. У опште узевши, ти су текстови прилично тачни. Текстови из *Вел. боњинца*, *Крчимира*, *Г. власа* и *Долњег душника* (стр. 245—248) — у главnome су добри. Текстови из *Ђурлине* врло су

искварени (266 и д.). Изгледа да је приповедач нарочито удешавао свој језик; али ипак у току причања све се јаче пробија народни елеменат. У I колу (266—267) најмање га има, зато је оно готово неупотребљиво. Текстови *пиротски* (288—296) нису поуздани и, у целокупности својој, не представљају праве слике народнога језика. Варошко-књишки утицај, по свој прилици, *намерно* уношен у те приче, јачи је него у многим другим Броховим текстовима. Пет краљичких народних песама из лужничкога среза, саопштених Броху (314—316), представљају текстове боље од пиротских; и према акценту, и другим језичним особинама — они су исправнији.

Да наведем овде на крају још неке напомене о Броховим текстовима.

Стр. 158 (ком. II). Брох без разлога назива последње редове овога комада „obscön“ и нејасним. Јасно је да они значе: „А вук је пукотине, које је био опрљно, набио поздером, те није могао да оздрави“.

Стр. 248. За текст „а он зло му киде му га нема коњ“ Брох вели (напом. 19): „Verbindung und Sinn ist mir nicht klar“. Нејасност може да вреди још за везу, али никако за смисао. Ја мислим да је „зло му“ место *зл* ушло као објашњење, које је Брох и унео у текст; „киде“ значи „где“, дакле, „а он љут, што му нема коња“.

Стр. 290.: „да идеш да украдне волви“ не представља, као што мисли Брох, анаколут, са значењем: „gehe damit er Ochsen stehle“, већ грешку, било писарску било какву другу: *украдне* м. *украднеш*. Друкчије се текст никако не може разумети; уосталом, у овом тексту има и других нејасности; исп. на пр. почетак.

Стр. 292.: преорча се...“ треба „преврча-се“ и тада је значење, за које пита Брох, јасно (исп. горе стр. 24).

Стр. 158: „вѣкамо људи на свеца́, па они дође на вечѣру на весѣље(,) па појѣмо etc. Код свеца́ и дође ставља Брoх напомену (10-ту): „Mir unklare, auffallende Formen“. Међутим са малом исправком дође у дођу, која се сме учинити, јер се баш по Брoху у за палаталним сугласницима изговара у правцу и (ü) у овим говорима (исп. код њега стр. 21—22), — текст је јасан; на свеца́ = на славу.

Још неколико ситнијих напомена: стр. 245: режета^{мо} — „режемо“?

Стр. 247: м. трго да- реи откину́л треба: трго, та реи откину́; и она украла повѣсмо да — треба та.

Стр. 277. 278: зачува́ — по свој прилици, съчува́.

Стр. 94: ис-качу, у качу и сл. треба ка́цу.

Стр. 95: зајнат = за јнат = за инат.

Нетачно су подељене речи: в вѣ (289) м. еве́; зашто ме - превару́(?) (211) м. зашто - ме превари; тај једе м. та једе (246); не-си́ (247), не-је-се (158), не-е́ (247), не-је (99) и сл. м. несí, нејé; па-ву-се (211) м. па му се; да ја несъм (315) м. та... и сл.

Али и поред ових ситнијих омашака, текстови су, као што истакох у почетку, исправно забележени.

Ова је расправа израђена јеш 1905 год., одмах после моје књиге „Дијалекти и т. д.“, и остала је нештампана до пре годину дана. Међутим онда када је један део њен већ био наштампан, имао сам прилике да у извесном правцу прикупим нова материјала којим се може врло лепо објаснити по нешто о чему сам ја раније писао, а тако исто и сада у првом делу ове расправе. То ћу саопштити сада у „Додатку“. Сем тога ту ћу саопштити и различне друге напомене, исправке и допуне ономе што се до данас знало о горњим говорима.

Д О Д А Т А К.

I Вокали и њихове измене у ненаглашеним слоговима.

1. Редукција вокала.

На стр. 13—18 ове расправе говори се о редукцији вокала у овим говорима и констатује се да је то стална особина њихових ненаглашених слогова. Али ипак то ту није још довољно истакнуто. Имао сам прилике да наново посматрам у том правцу *врањски говор* и уверио сам се да се *сви* ненаглашени вокали у њему изговарају са редукцијом гласа, да се у њему развила врло велика разлика међу наглашеним слоговима и ненаглашеним. Истина, психолошки још се осећа пун вокал као носилац ненаглашених слогова, али има већ доста случајева у којима се потпуно генералисао звук редуцираног слога, тако да се и у одмереном темпу само он чује (исп. ниже).

На пр. *жа́б*^а, *мо́ж*^е, *мо́ж*^{мо}, *ја́ц*^а и сл.; *с'ки́ру*, *о́ва*. *о́жени*, **шчи́ју* и сл.; *мл'зѝна*, *кр'љица*, *тикев'ник* (врста пите од црног дулека), *'ргенић* (младић), *кр'мит* и сл.; *на́дв'р* (папоље), *из д'ув'р*, *у́зн'*, *жѝн'*, *истѝн'* и сл.

Ја сам овде истакао најјаче редуциране вокале, а не само оне који су редуцирани. То значи да у *мо́ж*^{мо} није крајње о нередуцирано, у *с'ки́ру* крајње *у* и т. д., већ да нису у оној мери редуцирани као ' у оба примера. Врло је значајно питање, нарочито за даљи развитак вокала ових дијалеката, у каквом односу према редуцираности гласа стоје различни ненаглашени слогови један према другом. Одређивати то слухом прилично је непоуздано са многих разлога; већ би за то били много згоднији фонетски апарати. Ја имам у својој збирци неколико поузданих случајева, и према њима бих рекао да су *пред* акцентом у толико више

редуцирани вокали у колико су удаљенији (исп. горе стр. 17—18 о енклитикама) од наглашеног слога, а за слоге иза акцента то не вреди само у толико што је последњи слог (т. ј. наставак) мало пунији и јачи од претпоследњег (на њему је нека врста споредног акцента).

На пр. *вр^ажар^ицу, сл^нч^огл^ед* (м. *слунчогл^ед*), *д^чеку-ва^ли*. У првом је примеру а пред акцентом пуније од првога а, а тако исто и у; тако исто и у последњем примеру однос трећег, другог и првог вокала пред наглашеним слогом од прилике је као 1 : 2 : 3 по пуноћи гласа. За слоге иза акцента узмимо: *има^шемо, к^у-т^шем* и сл. У првом је примеру о слабије од а, а јаче од е; у другом је примеру крајње е јаче од претпоследњег, али и оно није пуно као што је овде означено.

Одавде се види да се мала редуција, иако је има, овде не бележи, као и уопште што није бележена и у »Дијалектима.«

У неким се случајевима генерализује редуциран вокал. Тако имамо *к^ак^ѣѣ, т^кк^ѣѣ, он^ѣк^ѣѣ* и сл. у Врању м. *так^ѣѣ* и сл. То нарочито често бива уз сугласнике ликвидне, назалне и сл. (исп. горе стр. 15—17) На пр. *пр^игр* Пир. (земља пескуша) м. *пр^игор*, *срк^ме* Пир. (исп. серкме), *кр^овога* (крај овога) Врање, *врт^ено, врт^ило* Врање, *на^јтро* (= на јутро). Чак имамо у Врању *стр^на. стр^ну* (страна), које се развило још онда када је у врањском говору било *стран^а* и др.

2. Квалитетско мењање самогласника у ненаглашеним слоговима (исп. горе стр. 10).

Било ми је потребно да нарочито истакнем редуцију свих ненаглашених вокала у овом говору због тога да би се могле разумети квалитетске промене вокала. Само у таквом положају, т. ј. као редуцирани и ненаглашени, мењају се вокали у овим говорима: а иза

умекшаних сугласника, фрикативних, сибиланата и р у *ä* (e^a или a^e); о у правцу звука *ö*, а тако исто е у правцу *i* (*i*) и у (*u*) у правцу нем. *ü*. Кад су ти самогласници под акцентом, они су јасни и без споменуте нијансе (исп. ниже стр. 90—91 о њиховим изменама под акцентом). Да узмемо прво неколико паралелних случајева, са акцентом и без њега.

<i>глић^a</i> (praes.) : <i>глића</i> (aор.)	<i>трча^aшем</i> : <i>трча</i>
<i>залић^aше</i> се (imperf.) : <i>залића</i> се	<i>леж^aшем</i> : <i>леж^a</i>
<i>зна^aшем</i> : <i>зна^a</i>	<i>овча^aрица</i> : <i>овча^aр</i> и т. д.

На пр. *мрз^aш. љив* (лењ), *враж^aш*, *он ме надл^aж^a*, *ча^aш^a*, *греш^aм*, „изгреш^aја је“ (вели се за семе које не никне), *тије* (тија), *пр^aи^aтељи*, *умр^aе^a*, *сти^aге* га (*сти^aга*), *изв^aчу^a* (1. аор.), *ств^aви^aњ^a* се, *ко^aњ^a*, *зак^aб^aљ^a* (о *ба* исп. ниже) и т. д. Ово је појав који се редовно врши.

То исто бива и са а редуцираним испред или иза сугласника р: *газд^aрица*, *гажд^aри^a*, *р^aба^aи^a* или *р^aбо^aи^a*, *јед^aр*, *в^aт^aр* (о првом е испор. ниже), *св^aк^aр*, *в^aп^aр*, *зап^aр^aш*, *р^aк^aи^a*, *гр^aд^aушка* Пир. (град), *б^aрем* и сл.

И. код осталих сам вокала посматрао те појаве, али су они најчешћи иза и данас потпуно умекшаних сугласника. Нијанса се код њих не јавља у оноликој мери у коликој код вокала а, али је има: *ту^aћ^a*, *нес^aр^aњ^a*, *у ку^aћу^a*, *добро јутро* (готово чисто *и*; развило се у *добр^aјутро*); *њ^aг^aов*, *њ^aг^aова* и сл. Све то у Врању. У Пироту сам чуо „*в^aчи ма да не видим такв^aџ^a*“ м. *в^aче* (у Пироту је *ч* меко, исп. ниже) или *у^aчи* = *ху^aће* (уз негач.: „више“, „још више“) и сл.

Из овога је јасно да се вокали због своје редуцираности лакше поводе за сугласницима који су око њих и добијају њихову гласовну боју. Ако испоредимо са овим примере које сам ја за све ове дијалекте навео у „Дијалектима“ (стр. 18—22), видећемо да у примерима забележеним више од сто пута имамо про-

мену вокала увек у ненаглашеном слогу, а у наглашеном слогу само у неколико примера. Ако одбијемо примере у којима је књижевни акценат (*јерица, режањ*), и сумњиве случајеве у којима можемо имати наст. ен (*ржѐн. земљѐн* и сл., исп. горе стр. 10), и где је е м. полугласника (*за^ојѐм*) — онда остаје само неколико примера који се сасвим губе према великој већини примера који потврђују горње правило. Само се мора претпоставити, као што је врло вероватно, да су сви ти вокали (пошто су већ у ненаглашеним слоговима) морали бити у извесној мери редуцирани.

То се потврђује и са многих других страна. Сада сам имао прилике да забележим само мало примера у којима лабијали утичу на измену вокала у правцу *о* и *у*, али сви су ти вокали били у ненаглашеном слогу и редуцирани: *грч^ов*, *зелен^ик^ов*, *п^омет^ар* и сл. Довољно је бацити само један поглед на примере у „Дијалектима“ (стр. 25 и д.), па да буде свакоме јасно да је ненаглашени слог главни и готово једини положај у којем се врши поменута измена вокала. А кад имамо често на пр. *к(в)ор^и*, *к(в)ор^у*, *поквор^и* и *п^ок(в)ор^и* и сл. није чудо што се тај вокал преноси и у положај са акцентом: *пок(в)ор^и*; или на пр. реч *баба* у вези са именом (*баба-Петрија* или сл.) и т. д. дала је *а^о* или *о* и облику са акцентом. Али такви су примери уопште тако малобројни, да ни најмање не нарушавају тачност горњег констатовања.

С негативне стране то се потврђује и изменама вокала у ненаглашеним слоговима, без утицаја околних сугласника. У таквим приликама вокали постају отворенији, на пр. *т^ојагу* Вр., *л^оп^ов* Вр., *разд^овојчила* се Пир. и сл. То значи да артикулација ненаглашених а редуцираних вокала постаје пасивнија, да се језик враћа нормалноме положају и тако ствара отворенију нијансу самогласницима. Примера за овај процес има

доста у „Дијалектима“ (стр. 34. и д.), само се, према целокупној природи вокала у ненаглашеним слоговима, коју смо овде утврдили, мора претпоставити да су измењени вокали били и у извесној мери редуцирани.

Из свега овога јасно је да се ненаглашени вокали изговарају пасивније и редуцирано, а да се као резултат тога јавља, с једне стране, потпадање њихово под утицаје палаталних, фрикативних, лабијалних и других сугласника или, с друге, где утицаја тих сугласника не може бити, добијање отвореније нијансе.

3. Полугласници.

Све нам ово најлепше потврђују и полугласници у овим говорима. Ја сам у „Дијалектима“ (44 стр. и даље), на основу различнога материјала из дијалеката источне и јужне Србије, истакао да треба разликовати двојак полугласнике: са *већом* полугласношћу у положају под акцентом и са *мањом* полугласношћу у положају без акцента. То основно правило потпуно су ми потврдила, и то готово без икаквих одступања, нова посматрања у Пироту и Врању.

На пр. *тѣньак* Вр., *оѣньак* Вр., *сѣнѣк* Вр., *мртѣвѣц* Вр., *сѣндѣк* Леск., *сѣпр* Вр., *сѣарја* Вр., *обѣрем* Вр., *обѣврѣла* Вр. (за утробу од стоке: скувам), *тѣкна*: *тѣкна* Вр., *пѣтка* (стаза) Пир., *цунѣѣѣк* Вр., *полѣк* Вр., и увек тако.

Изгледало би према горњем да се овај појав у полугласника наводи у противности са природом ненаглашених слогова, јер се полугласник у ненаглашеном слогу приближује пуном вокалу. Међутим ово је не-слагање само привидно. Када се пође од тога, да полугласник има напрегнуту артикулацију (исп. Дијалекте, 43 и горе 5—6), која се нарочито лепо образује под акцентом, онда је сасвим природно да при пасивнијој

артикулацији, лабавијој, гласне жице могу да затрепере дуже него при напругнутој артикулацији којом се управо треперење гласних жица ограничава само на експлозију њихову као у звучних експлозивних сугласника.

Моментаност изговора полугласничког и у наглашеним и ненаглашеним слоговима чини те су у извесном правцу полугласници слични редуцираним вокалима; зато редуцирани вокали и прелазе кашто у полувокале (исп. горе стр. 13 и д.). Та сличност полугласничка са редуцираним вокалима помаже нам да разумемо: зашто се, подједнако, у оба положаја, а не само у ненаглашеним слоговима, врши утицај околних сугласника на полугласнике и мења основну природу њихову, која је реда а, у правцу гласа е и о. Детаљније о томе и примере в. у „Дијалектима“, стр. 45 и д., 68 и д.

II. О врањском акценту.

Врањска се акцентуација развила под нарочитим приликама (исп. Дијалекти, 282 и д.), несумњиво под утицајем с југа, и зато је потребно ту страну врањског говора испитати заједно са говорима Ст. Србије. Оно што је најтипичније у том акценту ја сам већ истакао на поменутом месту, а то је *систематизација* акцента у различним категоријама (исп. о томе и у Броха, стр. 55). Тако на пр. у глагола стоји акценат у *praes.* само на првом слогу, али у заменица има га и на осталим слоговима: *онџј, онајј и сл., којџ, којај, тѡкѡв. тѡкѡвѡ.* Код именица га не находимо на крајњем отвореном слогу, а у глагола и прилога га има: *казѡ (2. 3. аор.), носѡ (1. 2. 3. аор.), овдѡ, ондѡ и сл.*

Главна је за овај говор да све те измене бивају у последња два слога, последњем и претпоследњем. Иначе се акценат, где нису вршена нарочита генералисања, добро сачувао.

Али и поред споменуте систематизације врањског акцента у различним граматичким категоријама, ипак се могу утврдити неки акцентолошки принципи и за врањски говор или бар рефлекси већих акценатских промена које су обухватиле и овај дијалекат.¹

Ако узмемо примере у којима се тешко могла извршити нека систематизација или утицај аналогije, добићемо овакве односе:

к_анџ : к_онца : к_онци

т_руџ : т_руца : т_руци

м_омџ : м_омка : м_омци

с_вџ : с_вџа : с_вџи и сл.

У тим примерима могло се очекивати да ћемо према с_вџ имати с_вџа, с_вџи, а не с_вџа, с_вџи, и зато је врло вероватно да овде имамо акценатско преношење у фонетској чистоћи. Одатле би било јасно да се акценат преноси када је последњи слог отворен, а да остаје на том слогу када је он затворен. На тај би се начин објаснили врло многи примери: о_вџар -џа, ај_дџк -а, с_кл_ед_нџк -а (скитница), к_вас_нџк (човек који се тешко диже с места), м_ет_лџар, м_рт_вџак -а (мртвац), ч_ов_ек -а и т. д. Тада би били јасни и прилози: т_рч_еџџим, с_тојеџџим и сл., придеви: б_оџат, в_рб_џе, р_жџен, ј_еч_мџен и сл., замен.: о_нџ, т_џџџе и сл. Аорист типа од_вџезо показивао би да се тај процес почео вршити после губљења *x* и тада би од_вџезо било новијег порекла; али од_вџезо лесковачког говора, у којем горње померање акцента није познато (исп. горе стр. 66 и д.), и задр-

¹ На померање акцента у врањском говору са последњег отвореног слога на претпоследњи обратио је пажњу и Брох (стр. 54. и д.), али њему је све изгледало да је импулс за тај појав добивен из књиж. језика, иако се могао вршити на земљишту овог дијалекта. Ја међутим мислим да се овај појав извршио јужније, не на оном земљишту на којем је данашњи врањски говор, и да се тим пореклом његовим могу и објаснити одступања која се налазе по селима (исп. код Броха 55 и д. и код мене 285—287).

жавање акцента на крају у других аориста показује да тај појав не мора бити свугде фонетског порекла. То би показивале и речи типа *кожљ(x)* (Врање), ако у њима акценат на крају није задржан аналогичом (на пр. множине).

Ако примимо горњу црту као основну особину врањске акцентуације, онда ипак морамо за многе категорије претпоставити генералисање у најразличнијим правцима. На пр. за *овде* да је постало у вези *овде је* и сл.; за *т^акв^а*, *т^акв^о* и сл. облике да су се јавили под утицајем *таквога*, *т^ак^ље* и сл.; за *носете* и сл. под утицајем *носи* у једн.; за *носи* 1. 2. 3. аор. под утицајем *носимо*, *носисте*, *носише* и сл. У току времена најобичније, најчешће форме акценатске за неку категорију уопштене су. Али и поред свега тога, без детаљног проучавања говора Ст. Србије у овом правцу, не може се ништа рећи о томе, у коликој се мери акценатске системе различних категорија овог говора морају сводити на поменуте моменте.

III. Неколике напомене о гласовима и гласовним групама.

1. У акцентованим слоговима у вокала *е* и *о* јавља се у целој јужноморавској долини специјална артикулација коју је тешко одредити. Утисак од наглашеног *е* добија се као нека врста дифтонга e^a или e^o ; каткада је то *е* врло затворено и цео се дифтонг чује као нека врста $\hat{e}a$. То исто вреди и за *о*. Под акцентом оно се чује као $\hat{o}^a$ или често $\hat{o}^o$ (*о* врло затворено, $\hat{o}$, $\hat{oo}$ и сл.). Управо се чује од *е* (или $\hat{e}$) и од *о* (или $\hat{o}$) цео низ нијанса до *а*. Каткада се ти дифтонви изговарају непотпуно, тако да до уха дође само $\hat{a}$ или $\hat{o}$ затворено. Ја сам тај појав посматрао у Врању. У млађег се нараштаја он губи, а у старијег се напореда са поменутим гласовима чује и обично *е* и *о*.

То је нарочита артикулација наглашених слогова. Пре него што се изврши потпуно трајање горњих звукова, језик се повлачи на ниже и уназад, а уста се мало више отворе (код о напуштају карактеристичан отвор за тај звук) — и тако се појављују описани звуци. Ја бих рекао да се таква артикулација јавља и код звука а, и да он од Сиверсовог а² постаје в².

Та се артикулација особито лепо јавља, када се лепо наглашују речи (у причању, нарочито у пријатељском, интимном разговору), иначе у брвом говору она се јавља у скраћеном, рудиментарном облику¹ или и сасвим изостаје.

На пр. *онѝѝ^а дѣѝца*, (т. ј. *дѣѝца*), *рѣѝд*, *сѣѝди*, *изнѣѝсе*мо, *мѝсо* и сл.; *дѝбѝшла*, *живѝбѝту*, *дѝбѝста*, и *мѝѝѝжем* (*мѝѝѝжем*) и сл.; *њѝѝну* и сл. У *ѝа* а је налик на о. Ту артикулацију даље у примерима ја не обележавам.

Ово није једини крај наш у којем се наводи таква артикулација. Ње има и у банатским, бачванским, сремским говорима и дијалектима ресавског типа. И, по свој прилици, сви је ти говори, ма она била и модификована у различним правцима у њима, имају из заједничког извора: првобитно, из неких говора српских у Старој Србији. Другом љу приликом говорити више о том појаву.

2. У „Дијалектима“ (стр. 199.) је изнесено за тмочко-лужнички говор да се у њему испред *ћ* и *ђ* развија *ѝ*. То вреди и за врањски говор, само звук који се ту развија не можемо назвати потпуно образованим гласом *ѝ*, већ можемо само констатовати да се вокал развија у правцу тога звука у последњем моменту трајања. Ја љу га овде обележити знаком (*ѝ*). На пр.: *зано(ѝ)ћи*, *но(ѝ)ћ*, *ро(ѝ)ћен*, *срѣ(ѝ)ћа*, *трѣ(ѝ)ћа*, *до(ѝ)ће*, *врѣ(ѝ)ће*, *бра(ѝ)ћа* и сл. И ова се артикулација даље не обележава.

¹ Ја сам тај појав опазио и раније, т. ј. изговарање *е* под акцентом као *ѝ*, али сам га тада друкчије тумачио (Дијалекти, 33.). Овамо долази и по неки пример из збирке примера на стр. 34 и д.

3. Да је ч у пиротскоме крају умекшано (в. Дијалекте, стр. 174 и даље уопште за тимочко-лужнички говор), показује лепо реч *ћунџу* (чунак) које има *ћ* м. ч. *Ћ* у турским речима (*ћџиав*, *Ћџвета* и сл.) по своме је пореклу новије: из оног је времена када је *к* испред *е* и *и* давало *ћ* у пиротском говору, и када је *тј* од *тџ* давало *ћ* (Дијалекти, 173—174, 190). Да додам збирци у Дијалектима, стр. 174, још неколико примера из Пирота: *гајќали*, *гајќамо*, *војће* (исушено воће), *мајџава* (маћеха), *прајџа* (праћка), *прџика* (тараба; опраштање), *прујџа* (прут), *иструјџа* (помлати, подави, покоље). Место *прошџаваш* (Диј. 175.) обично је *проштáваш*. У Пироту сам чуо и бугаризам *чужд* (туђ).

У речима *свињќа* („свиња“, игра), *свињќа*, *седвињќа* и сл. у Пироту *н*, иако није умекшано, ипак при крају свога трајања наслања се на *ћ* умекшано (*ћ*); слично *л* находимо у *невестуљќа* Пир. (ласица), ма да је у таквом положају обично *љ* потпуно меко: *буваљќа*, *дељќа* („деље“, управо: „дељка“) и сл. (исп. Дијалекте, 198).

4. Тачци 46 и д. мојих Дијалеката (стр. 93. и д.), у којима се говори о примерима са *л* вокалним и његовим заменицима, могло би се ово додати. Место *бљниќа* чује се у Пир., истина, ретко, *бљника* (или чак *болниќа*); *бљнем* Пир. (јакó ударим), *бљта* („он иде тамо и амо, дута“) Пир.; *гљчка* Пир. (гутљај); *опљзем*, „опљзџи како поганџу у расџл“ („покисао као пацов у киселом купусу“) Пир.; *сидџтила се* Пир. (вели се и за косу кад се замрси, исп. Дијалекте, стр. 97); *испљчи се* („испрси се“), *засљне се* (заклони се, праес.), *отсљне се* („склони се“), *укљне се* (завије се, увије се) све у Пир.; *сљноглед* Пир. (исп. Диј. 98); *тљставо месо* масно, дебело м. (Пир.), *затџстило се* (вели се за јело кад одвоји маст из себе) Пир., *растџстим се* (угојим се) Пир.; *истџкује* Врање (испитује, истражује [у рђавој намери]);

затјџкујем(?) Пир. (запиткујем). — *кључемо* Вр. (ор. cit. 115), *уклуца* (1 аор). Вр.; *заслњем* Вр. (заклонити), *заслњјем* Вр. (ор. cit. 122.). — *издлїбем*, *излибија* Вр. (ор. cit. 122), *глїтнем*, *глитнаја* и сл. Врање (ор. cit. 122)

О новоме *р* говорио сам горе (стр. 84.); исп. још: *врќали* Врање, *жтв*рџц* (птица) Пир.: *жтвци* (множ.), *цртуњак* (дроњак, исп. ор. cit. 363), *тривњ* у Леск. и сл. у Пир. *тривњ* (тестера [као нож] за рад једном руком)

5. Забележио сам и неколико приложака § 101 своје књиге (стр. 220 и д.): *њекња* Леск. Пир. (ономадне, пре два-три дана, исп. ор. cit. 467); *уљепано* Пир. (умазано), *ољџај* (омажи блатом, олепи блатом), *увит.љїле* Пир. (исп. ор. cit. 593), *ољуцила* Вр. (исп. *ољуцити*), *дембџи се*, *издембџија се* Вр. (исп. *дембел*, *дембелисати* и сл.). Напоменућу само да се каткада јавља у јужно-моравскоме говору средње умекшано *л*, између нашег *љ* и *л*; али прилике под којима то бива и географску распрострањеност њихову нисам могао тачно да одредим.

Место *цље* (Диј. 221) Пир. треба *цлбе* и м. *сњема* у Вр. треба *снема* (ор. cit. 221).

6. Дијалекти, стр. 157. Ту могу додати само толико да се *у* или *ц* о којем се ту говори чује каткада у Врању као веома редуцирано *у*: *вечџра*^у, *куцџ*^у, *отїдне*^у и сл.

IV. О глаголу.

1. О значењима аориста и имперфекта.

Ову, синтактичну страну аориста и имперфекта ја нисам могао да обрадим у својим Дијалектима, јер у томе правцу нисам вршио тада специјалних испитивања. Доцније сам се старао да ми буде јасно, како се језичкоме осећању домородаца представљају значења поменутих времена и у каквом их основном значењу они употребљавају. То сам сматрао да треба учинити

нарочито у овим дијалектима због тога што су аористи и имперфекти врло живе и обичне глаголске категорије у њима, у извесном правцу чак и продуктивне, па није тешко било претпоставити да ће за њих бити везано и јако језичко осећање.

Аорист се образује подједнако често од трајних глагола и од свршених. Према томе значење трајности или тренутности целокупне радње уноси у глагол глаг. основа и оно нема никакве везе са специјалним значењем аориста. Аористом се обележава *момент свршетка* неке глаголске радње у *непосредној прошлости*. Та два момента карактеришу аорист у овим дијалектима. *Непосредну прошлост* треба разумети као време које је непосредно претходило ономе моменту када се о радњи саопштава. Ако је аорист употребљен у причању, онда се радња њиме обележена морала десити непосредно пре друге радње, о којој се такође саопштава. Аорист се тиме у овим дијалектима разликује од претерита којим се обележава само да је нека радња била у прошлости. На пр. *дођó*, *сјнце зајдó* и сл. представља саопштавање о ономе што се завршило непосредно пред моментом саопштавања; „*прича ли баба*“ запитао је један Пироћанин, кад је хтео да се обавести о причању старице пре свога доласка.

Имперфектом се обележава радња којом се хоће дуго трајање, дужина у прошлости нарочито да обележи. Зато се он употребљава за обележавање нечије сталне особине, или неке радње које се трајање одмерава другом радњом. На пр.: *Пётър много лџеше*, *врѣвеше* Пир.; *убаво ви воденџца мѣвеше*, *амá мајстор ђу цоквари* Пир.; *кџá ми дојдóмо*, *онџ копаоше* и сл. Пир.

Али у овим се говорима каткад употребљава имперфекат и од свршених глагола. Тај имперфекат добија значење радње која се *обично* догађала, пона-

в.Ђала или стално (увек) понављала, и постаје нека врста итеративног имперфекта¹: *осъмнешем* (= *осъмнијешем*) у виноград — ја сам увек, обично освањивао у винограду (Вр.); *кѡга побјдеоше*... — кадгод би полазили (Пир.) и т. д.

То би била основна значења поменутих времена у овим дијалектима. По моме мишљењу, она се не разликују од сличних значења поменутих времена и у другим нашим дијалектима; али о томе — другом приликом.

2. О облицима аориста и имперфекта.

Из овога се види да је разлика међу аористом трајних глагола и имперфектом доста велика, тако да није тачна моја ранија претпоставка, и поред њихова делимичног слагања у формалном правцу, о могућности машавине аориста и имперфекта (Дијалекти, § 310). Примери на стр. 548 поменуте књиге, у којима се у аориским облицима употребљавају имперфекатски наставци, тако су ретки и усамљени да они још ни о чем не сведоче (исп. и ниже стр. 98—100).

Ја сам (Дијалекти, 553—564) изнео заједно имперфекатска и аориска образовања, када им је све заједничко сем акцента и временских (личних) наставака. Према томе, на основу тога их и треба разликовати. Било би можда боље, да сам сваку категорију изнео засебно.

1. *Имперфекат на е*. О материјалу који је саопштен на стр. 553—558 учинићу ове напомене. Поред великог броја правих имперфекатских образовања саопштени су и паралелни облици аориста: *седé*, *живé*, *видé*, *болéше*, *седéше*, *седéмо*, *горéше* и *цѡвтéше*; али тако су исто ту саопштени и необични облици аориста

¹ Исп. слично значење у ст. слов., далмат. (чакавском) и дубровачком. М. Rešetar, Primorski leksionari, 192—193.

који су се образовали према паралелизму горњих аориских облика и облика имперфекта који им одговарају: *мије, смејемо* (од *смети*), *држе. правемо, биде, музеше* (3 pl.), *можеше* (3 pl.) и *чињеше*, ако је тачно изговорено; облик *иде*, наравно, представља 3 sing. од аориста *ид(х)* (стр. 553, нап.). Ова образовања су несумњиво ретка, јер у мојој великој збирци примера, који су црпили непосредно и једино из живог говора, њих има мало. Можда има по неки од њих и само индивидуални значај. — Облици које сада наводим, вероватно, представљају *е* које треба разумети као *е* или *ѐ* које је постало од редуцираног *а* у ненаглашеном слогу, а под утицајем познатих сугласника: *сврчеше, издишеше, лајеше, казеше, помазу, бијеше, знајешем, смејеше, гледешем, бђјеше се, држеше се* и сл. облици из њихове промене¹. Напослетку, *умеше* (554) треба разумети као *умевеше*² или *умѐѐше* или сл.; а м. *појѐу* (558) III Вр. треба *пођеу*.

2. *Имперфекат и аорист на а*. У мојој збирци примера (Дијалекти, стр. 558—561) није тешко разликовати имперфекатска образовања од аориских: сва образовања са аориским наставцима (2. 3. једн.) и акцентом на крају (*мога, вика* и сл.), сва образовања са наставцима, који су и имперфекатски и аориски (у 1 sing. *а(х)*, у 1 pl. *амо, 2 pl. асте*) и акцентом на вокалу *а*, и, на послетку, сва образовања са наст. *ѐше* (3 pl.) — представљају аориска образовања. Када би се та образовања у неким лицима поклопила са имперфекатским, ови дијалекти

¹ Поред усамљених облика на *ашем*: *држашем* (Зап. Брох, 262), *мѐлаше* (ib. 147), Брох има готово увек *ешем*: *грчешем* и сл. (стр. 177, 262), *бијешем се* (123), *мајешем* и сл. (126), *држеше* и сл. (150, 231—233), *трчешем* (177), *сфјешем* (179) и сл. Несумњиво је да и овде у многим случајевима у наст. *ешем* имамо *ашем* са редуцираним и измењеним *а*.

² Под утицајем таквих глагола и *белѐјем, белѐјешем* и сл., који могу имати у имперф. и *белѐшем*, добијено је и поред *гребѐшем*: *гребѐјешем* (исп. Броха, 258), *сечѐјешем* (ib.), *бѐшем*: *бѐјешем* и сл. (исп. и Дијалекте XXIII и 556).

увек имају начина да друкчије образују имперфекат. Према овоме представљају тешкоће свега два примера у помснutoј збирци, и то један само на половину: *dává* (стр. 559) и *jáa* (ibid.). У првом примеру *dává* је аорист — то је јасно; остала два облика: *dáva* и *jáa* за 3 sing, са тим акцентом, не могу бити аористи. Ако у њима није било утицаја књижевног језика, онда би они представљали усамљена имперфекатска образовања са аориским наст. која су тако исто ретка у овим говорима, и, можда, само индивидуална, као и аориска образовања од имперфекатским наст., о којима је раније говорено. — *váħa* (стр. 560) представља, наравно, 1 sing. имперфекта.

3. *Имперфекат и аорист на éja*. За таква образовања има у мојој збирци мало примера (Дијалекти, 561—2). Да би нам њихова природа била што јаснија, ја ћу навести неколико примера из Врања, где образовања на *éja* врше службу part. praet. II (masc. sing.).

Part. praet. II (masc. sing.)	Аорист	Part. praet. II fem. sing.
<i>живеја</i>	<i>живеја́</i>	<i>живеја́ла</i>
<i>смеја</i>	<i>смеја́</i>	<i>смеја́ла</i>
<i>умеја</i>	<i>умеја́</i>	<i>умеја́ла</i>
<i>мрзеја</i>	<i>мрзеја́</i>	<i>мрзеја́ла</i>
<i>умреја</i>	<i>умреја́</i>	<i>умреја́ла</i> и сл.

Аористи типа *смеја́* имају овакву промену:

смеја́ 1. 2. 3 sing.
смеја́мо
смеја́сте
смеја́ше

Из поменутог збирке примера такође је јасно да се од аориске основе образује женски род part. praet.: *живе́*: *живе́ла* = *живеја́*: *живеја́ла*. Тако и остали облици тога партиципа; само за мушки род у једнини, *живеја́*, јасно је да није могао постати од *живеја́*. Ја и мислим да смо добили у овим дијалектима засебну врсту

имперфекта, као што сам и раније то тврдио (ор. сит. 597 и даље.), која је гласила:

1. sing. живѣја поред живѣјаше, живѣјашем
2. » живѣја » живѣјаше
3. » живѣја » живѣјаше
1. pl. живѣјамо
2. » живѣјасте
3. » живѣјау или (живѣјаше).

Према томе имперфекту имали смо аорист:

1. 2. 3. живеја́
1. pl. живеја́мо
2. pl. живеја́сте
3. pl. живеја́ше

Ово не би био нимало ни редак ни необичан појав, да се од специјалне основе образује имперфекат наставцима аориским у 1. 2. 3. л. јединине (исп. ниже). Ако према овоме прегледамо материјал саопштен код мене на горњем месту, није тешко оделити имперфекат од аориста. Имперф. би био: живѣа (1.3). смеа (2 л.), возѣа (1 л.), пазѣјаше (3 pl.), изгорѣа, латѣамо, седѣа, теа, беа, бејав; смејаше (1. sing.), теаше (3 sing.), бејаше (3 sing.), бејамо, беашем, појѣа. Аориски би облици били смеа́ (1. 2. 3.), смеа́мо, смеа́сте, умѣа́ и сл.. теа́ (1. 2. 3.) и сл., беа́ и сл. Некипут, када ови облици имају имперфекатске наставке, када, дакле, основа са својим акцентом није једини знак за разликовање горњих времена, имперфекат може имати и аориски акценат: на пр. теа́у (3 pl.) или теа́ше (3 sing.), ха́ше. Једини облик који би после овога остао нејасан био би умрѣа као обл. аориста у Пир. (561),¹ али при поновном тражењу ја га нисам могао наћи у Пир.

¹ Исп. и у Броха имперф.: умѣа, умѣашем Запа. (255. 262), жњѣјашем Запа. (260). Леск. (174), мрѣјаше Леск. (174) и сл. Поред тих облика налазимо и са измењеним ашем: жњѣјешем Запа. (260), Крѣ. (229) умѣјете Крѣ. (230) и сл. Аор. жњѣ́а, жњѣ́амо (ib. 22¹) можда треба разумети као жњ(е)а́, жњ(е)а́мо. — Врло ми је необично беја́, беја́ше и сл. као имперфекат за Врање.

Прва три лица овог имперфекта, т. ј. типа *живеја*, употребљена су у јужноморавском говору за мушки род претерита. Према *живеја*: *живела* и др. уопште је наст. ја за образовање тога претерита код свих глагола (о томе види Дијалекте, стр. 596 и даље).

4. *Имперфекат на о*: *носео* (*носеше*, *носеше*), *носеомо*, *носеосте*, *носеоше*. Полазећи од трећег лица *-оше* и од претпоставке о близости аориста и имперфекта у неких глагола, ја сам у овом имперфекту и видео ширење поменутог наст. аориста, одакле су после наново образована и остала лица. Сада ми изгледа могућна друга претпоставка, а, наиме, да у наставку *еомо*, *аомо* и сл. имамо стари облик *е(х)омо*, *а(х)омо* који је био истиснут другде наст. *е(х)мо*, *а(х)мо* (о том наст. в. Дијалекте, 550—551). Дакле имали смо старе облике:

2. в. *носеше*

3. в. *носеше*

1. пл. *носе(х)омо*

Облик на *омо* био је необично налик на аорист *цекомо* (у тим.-лужн. говору), и онако као што имамо

у аористу према *цекомо*: $\left\{ \begin{array}{l} \text{цеко} \\ \text{цекосте} \\ \text{цекоше} \end{array} \right.$

добивено је и овде према *носеомо*: $\left\{ \begin{array}{l} \text{носео} \\ \text{носеосте} \\ \text{носеоше} \end{array} \right.$

Одавде се види да је носилац значења имперфекатског основа *имперфекатска*, а не наставак. Тако је, уосталом, и у заједници словенској постао нов имперфекат према аориским наставцима. — Једном сам забележио и *дадео* као 3-ће лице. Ово би значило да се према другим лицима почело да образује на аориски начин и 3-ће л., али поменути је облик свега једном забележен, и *даде* — као имперфекатска основа мало је сумњиво. Зато том облику ја не дајем велики значај.

На основу свега овога може се рећи да су главна имперфекатска образовања у овим говорима на *е* и на *а*. Кад бисмо хтели у главним или основним цртама да окарактерисемо образовање имперфекта према презенској и претеритској (аориској) основи у овим говорима, добили бисмо овакав резултат.

Имперфекат на *е* образују сви глаголи I врсте, сем неколиких (исп. ниже); глаг. II вр. на *не*; сви глаголи III на *-ује-*: *-ува-*; сви глаголи IV на *-и-*: *-и-* и *-и-*: *-е-* (носим: носу(x), седим: седу(x)).

Могу га образовати и глаг. III вр. типа *иђјем*, *знађјем*, *смеђјем*, *имађјем*, *белђјем* итд. и III вр. 2 раздела типа: *плачем*: *плаћа*, *вржем*: *врза*, *сишем*: *сића*; али они могу имати имперф. и од основе на *а*. Ретко га образују глаголи IV вр. на *и*: *а* (*држим*: *држа*).

Имперф. на *а* образују: ови глаголи III вр. типа *певам*: *пева(x)* и сви глаголи IV вр. 2 раздела типа *држим*: *држа*.

Од осталих глагола могу га имати они који могу имати у аористу или прет. *а*: на пр. *могу*: *мога(x)*, *сишем*: *сића(x)* и сл.

Имперф. на *ја* (*аја* или *еја*) могу имати, на првом месту, глаголи, једносложни или двосложни, који иза вокала *е* или *а* могу имати *ј* у сад. врем. које се задржало у свим лицима: *смеђјем*, *умеђјем*, *знађјем*, *биђјем*, *ткђјем*; затим глаг. основе (*х*)*оте* и *бе*. Према тим глаголима могу имати каткада тај имперфекат и глаголи који у имперфекту (или аористу) могу имати *-е-*: *зовеа*, *живеа*, *возеа*, *латеамо* и сл.

Напоследку, имперфекат на *-о-* могу имати све глаголске основе. Његови се наст. додају готовој имперфекатској основи на *е* или *а*. Он се употребљава, у главном, у тимочко-лужничком говору са запаљско-сврљишким говором и у севернијим деловима јужно-

моравског говора (исп. места из којих су примери у мојој књизи, стр. 562—564).

Друкчија се образовања ређе употребљавају.

Акцентат је имперфекатски, у главном, на ономе месту где и у садашњем времену. Али од тога има (нарочито у образовањима на *ea* и на *o*) доста одступања. Та одступања треба детаљно испитати у локалним говорима.

V. Ситни прилози.

Овде ћу изнети различне ситне прилоге појавима о којима се говори у мојој књизи (Дијалекти). Њих ћу поделити у неколико група. У првој ћу групи изнети нека нова тумачења или нове прилоге неким појавима; у другој ћу групи изнети примере који увећавају збирку примера у мојој књизи, или значења речи која су раније изостала, или поправке значењима изнесеним раније, или паралелна значења тамо изнесеним значењима речи из других крајева. Наравно, и овде нисам хтео дубље улазити у лексичка испитивања, већ сам изнео значења само у оној мери у коликој је потребно да се може одредити припадање речи већим заједничким групама. Лексичка испитивања наших дијалеката морају се специјално вршити. У њима ће се морати потпуно тачно, са свима нијансама и на све познате начине, одређивати сви преливи у значењима и у употреби речи. Зато овде и не саопштавам нов лексички материјал из ових говора. У трећој ћу групи изнети поправке (акцентатске или фонетске) речима изнесеним у мојој књизи. Стране су увек из моје књиге; форма се наводи како треба да гласи.

34 стр. Глаголе са чистим *a* и под акцентом типа *maláti*, *zaldáti se* и сл. треба одвајати од глаг. *полети* и сл., јер они имају друго, итеративно значење (*идлѣѣ* и сл.), и имају увек *a*.

Стр. 266—7. За образовање предлошких облика *води* и сл. могли су имати такође значаја прилошки облици *врѣдѣ*, *врѣди* према предлошком *врѣдѣ* и сл.

Стр. 441. При крају текста треба додати: У Пир. *асли*: *асли слабо*, (сасвим слабо); исп. и: *асли башта си*, *баштајба* — ти си виста отац.

36: *трклетга* Пир. — за децу; немирна, несташна. — 47: *убьчкала се*; да се *забјкне* „да се збуни, забуни“. — 51: *жѣла, жѣла* и *жѣра* (fem.). — 57: *нацьчало се* напр. воће на дрвету, кад га је много; вели се и за кућу када је пуна на пр. људи и сл. — 58: обично *лождак* Пир. (глогова шума). — 59: *цѣчѣк* у Пир.: када се „вурда“ исцеди из сурутке, па оно што остане зове се тако. — 59: обично (бар у Пир.) *шумљак*. — 60: *јазьвѣч*, pl. *јазьвѣчи* (Пир.). — 65: *мртьвѣц*, pl. *мртьвѣци* (Пир.). — 68: *омрзљѣк, непагодљѣк* Пир. — 68: *салтанѣци* у Леск. *салтанѣци*: кићење, гиздање, разметање оделом и сл. — 70: *рѣдѣва* Пир. — 74: *бузалѣк* Вр. коров који расте на напуштеној њиви или ливади и сл. — 95: *жлтьрѣц, жлтрѣц* pl. (птица) Пир. — 115: *случьглед* Врање. — 122: *наплзѣше* намилеше, издолазеше. — 143: *двѣјѣч* у Враву за све дивље: и воће, биљке, животиње и сл. — 151: *порѣзи* Пир. поквари. — 175: *врѣица* Пир. нѣска. — 175: *печ* пећина (Расница). — 179: *навацуоде* Пир. проводиле ваду, вадом заливале. — 179: *обѣц* „пробѣј“, „окушај“ (у сваком смислу). — 179: *пѣзоѣба* погодба Пир. — 180: *мецьнѣц* суседи по ливади, њиви и сл. — 196: *сланиношка* (Стод). — 198: *улулѣја* колевка нарочите врсте која се везује за таван. — 200: *изнасадила се* повукла се, одступила. — 202: *зубрѣм* стојим на пољу очекујући, изгледајући неког Вр. — 202: *вѣдурѣна, вѣдина* Врање. — 203: *лѣнѣа, лѣнѣа* (шврља) Пир. — 215: *тѣмѣк* Вр. (тежак). — 228: *вѣтлушка* беочуг за затварање врата Пир.; *зѣмѣица* (Пир.) задњи део одела. — 238: говори се обично и *слѣни глѣву*; вероватно овде и имамо сличан облик са врло отвореним *е*. — 229: у Пир. обично ипак *писѣице*. — 234: у Врањи *дѣк* (= дек). — 237: *калаѣра, брѣвѣнѣц* Пир. — 239: (од) *пандѣвек* Пир. — 239: *чамѣир* Пир. — 267: *обивари* (обари). — 305: *врѣ* = *врѣ(х)* (исп. руско *вѣрохъ*) значи: жито на гомили (око стожера) спрењено за вршидбу на гумну, или уопште жито које се врше. — 310: *врѣ* *вѣду* поврх воде. — 350: *балѣза*, обично, свастика. — 350: *вѣта* Пир. сукња. — 350: *сѣбѣна* Пир. тестија. — 351: *кокоѣна* госпођа. — 352: *папѣчи* (мас.) Пир., *зѣнг. папѣк*. — 355: *дѣлѣм* лѣзје“, т. ј. стара мера која се у Пир. задржала још само за виноград. — 355: *ковѣор* Пир. = *кофѣор* (пећ). — 359: *тарачѣ* овчарска торба од целе јагњеће или јареће коже. — 361: *вѣзнѣ* Пир. — 361: *манѣста* Пир. — 362: *врѣдак* грање сасечено (Пир.). — 362: *кривѣк* криво дрво (одсечено) Пир. — 365: *круѣиѣк* Пир. — 365: *зѣлудѣиѣк* Пир. — 367: *вирѣѣк* dem. hyp. вир. — 368: *кљѣвѣдрѣво* детлић Пир. — 368: *кѣмка* Пир. — 369: *лѣјка* тиква, врѣ од ње и сл. (Врање). — 369. *мрѣчка* умирање (Пир. Вр.), епидемија (Пир.). — 369: *семенѣјка* плод у којем има много семења, остављен за семе. — 369: *сланинарѣка* врста птица које само зимују у нашим крајевима (Вр.). — 371: *сѣѣѣ* Пир. (суво грање). — 373: *кравѣвѣштица* у Вр. обичај о Велим покладама, када се ватра прескаче; и та се ватра тако назива. — 374: *кѣлаѣица* чекић нарочите врсте. — 375: *бѣжѣнѣц*. — 382: *пѣловѣина* „појас“ у знач. „струк“. — 385: *женѣтинѣ, муѣтинѣ*. — 385: *чѣвѣлѣнка* дрѣвѣци, крпе. — 385: *печѣнка* (бундева). — 390: *блѣгѣта* Пир. (бели смок). — 385: *грѣмѣтка* Пир. — 396: *пѣмѣлѣја* хаљина ружичасте, отворене првене боје. — 396: *плакарѣја* дугачка бачва за грожђе (Пир.). — 435: *куѣѣѣк* Пир. (куповно). — 436: *гѣиѣѣѣво* = *гѣиѣѣво*. — 436: *мрѣѣѣво* Вр. = *мрѣѣѣво*. — 437: *вѣѣѣѣст* прѣномањаст, *вѣѣѣѣкѣлѣ* *зѣѣѣѣ* јагње са прѣом другом њанад очију (Пир.). — 437: *оѣѣѣѣѣѣ* Пир. заобљено, заокружљено. — 437: *дуѣѣѣѣѣѣ* Пир. плаховит. — 440: *пѣ* не *ѣѣѣѣ* боље му је; *пѣ* не *ма* има мање, т. ј. (још) виле нема; *пѣ* не *пѣѣѣѣ* ретко *пѣѣѣѣ*, мање *пѣѣѣѣ*; *пѣ* не *се* *саѣѣѣѣ* мање се саѣѣѣѣ и сл. —

избацити. — 355: *мегдан*. — 357: *резил*. — 357: *чобања*. — 358: *целат*. —
 365: *кравáјник*. — 366: *зáлчрк*. — 367: *овсрк* Рад. 369: *Милóјка*. — 369:
ока́лке Вр. — 370: *подобше*. — 371: *унúчки* треба избацити. — 372: *каленица*
 Вр. чанак особите врсте. — 372: *ришчица*. — 377: *цриш*. — 381: *истина*. —
 882: *тамни́на*. — 388: *прскáње*. — 889: *воденичйште*. — 389: *кúтриште*. —
 390: *бóжић*. — 390: *јазáнчићи*. — 391: *двнић*. — 392: *воденичáр*. 393: *добошáр*.
 — 894: *скóбáљ*. — 394: *очýла*. — 394: *вршидба*. — 394: *продáц'а*. — 395:
препéруга. — 397: *ýглéње*. — 423: *двога*. — 423: *тои́зи плачу деца* Леск. — 430:
рáме. — 432: *јéдак*. — 433: (за жито кад је чисто) *Баб*. — 486: *слитнóме*. —
 493: *одзаци́на* Кат. — 498: *зденува́* Рад. — 499: *обиђу́јем*. — 507: *ста́јати*. —
 517: *исечéм* Вас. — 522: *собáламо* Вр. — 523: *си́па* (скаче). — 524: *упришкáмо*
(се) упрашимо (се), укаљáмо се — 526: *чúвáм чúвају́*. — 527: *не га знаи* Ш
 Бурк. — 533: *прома́зи* Б. Ње. — 539: *поцрвенети*. — 544: *трчете* = трчате,
 исп. и трчите. — 545: *ходите*. — 559: *питá* (1 sing.). — 562: *умрéљу* треба
 избацити. — 564: *идó* = *идо(x)*. — 565: *сéдém, сéднém*. — 568: *нигéсти*. —
 574: *снемá*. — 579: *зденува́*. — 582: *трчáјећи*. — 593: *увитлýла*. — 594: *запа-*
раси́л, напараси́л. — 610: *капна́ја*. — 611: *порасна́ си*. — 613: *ос^амнáли* (Вр).
 — 619: *златкáн*. — 624: *све во́јску*. — 627: *кóрава да*.... — 630: *што ву је* —
тај ву је Вр. — 532: *проборáви* Пир. — 632: *озбори́ја га* Вр. (сговорио га)¹.

А. Белић.

¹ Према уобичајеном начину писања у нас, ја сам горе у расправи и у додатку задржао облик презимена, тамо често помињатог, Брох (Broch). Правилније би било писати према норвешком изговору Брок.